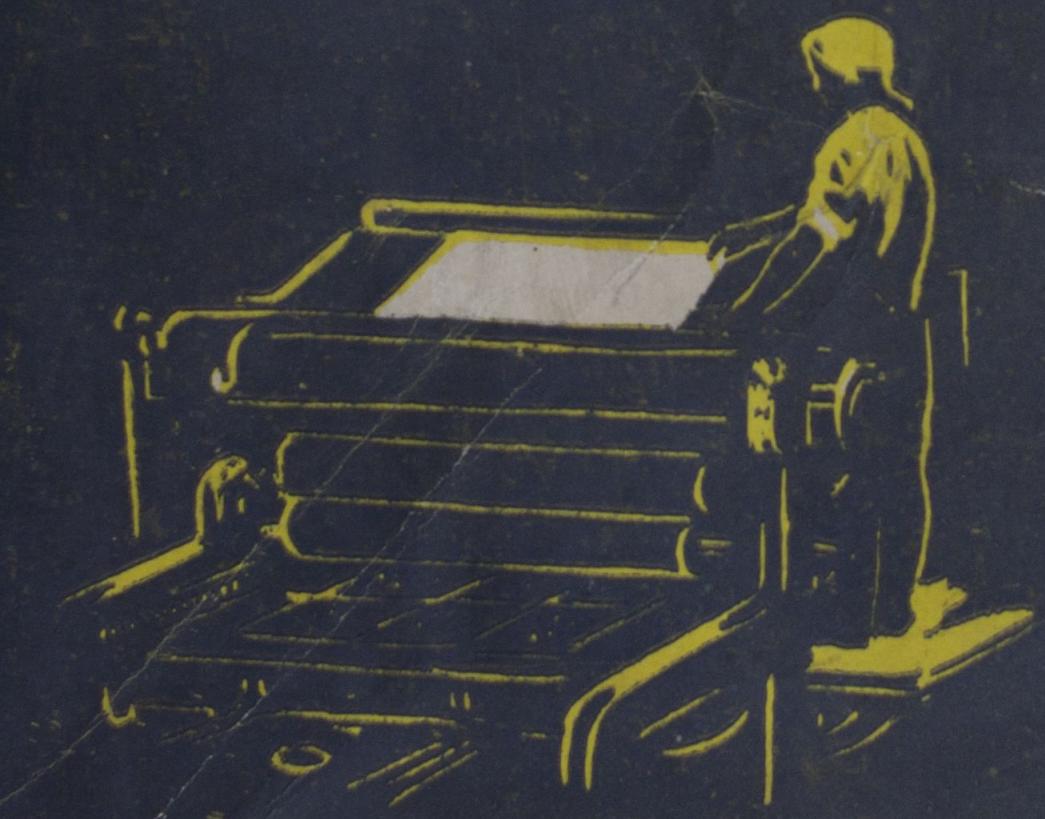


DORDE PEJANOVIC

ŠTAMPARIJE  
U

BOSNI I HERCEGOVINI

1529-1951





Đorđe Pejanović :  
ŠTAMPARIJE U BOSNI I HERCEGOVINI  
1529 — 1951

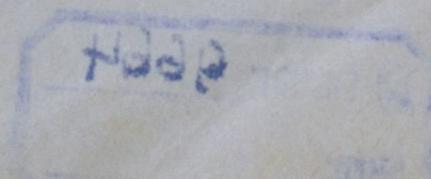


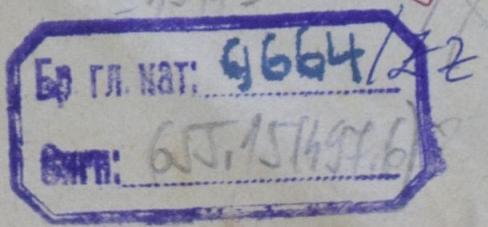
ĐORĐE PEJANOVIĆ

ŠTAMPARIJE  
U BOSNI I HERCEGOVINI  
1529 — 1951



SVJETLOST — SARAJEVO





22-1366

Za vrijeme kraljevstva cvala je u Bosni i Hercegovini prepisivačka književnost. Prepisivane su vjerske knjige za mnogobrojne crkve. Osim toga, prepisivani su i apokrifi i knjige svjetovnog sadržaja. To se sve vršilo i obavljalo uglavnom po manastirima. Propašću samostalnosti Bosne (1463) i Hercegovine (1482) nestaje i ono malo pismenosti što se izvan manastira gajila na dvorovima vladara, vlastele i vlasteličića. I manastirska prepisivačka književnost zamrije skoro sasvim pod tiranijom »mrskih i bezakonih agarjana«, kako naši ljetopisi i zapisi nazivaju turski režim i gospodstvo. Režim terora i svakovrsnih nasilja pogادao je i vjerski život hrišćana. I prevjeravanja su bila česta. U strahu da se »ne ugasi i vjerski život kao što se ugasio politički« i što je u crkvama ponestalo crkvenih knjiga, ili, kao što je Božidar Vuković pisao da mu je namjera da ispunii svaki nedostatak u božanstvenim crkvama u knjigama, što je umanjeno od inovjernih naroda«, narodne duhovne vođe slali su u Mljetke rukopise prema kojima su rezana slova i štampane crkvene knjige na slovenskom jeziku. Na taj način štampani su u Mljećima: »Misal, po zakonu rimskog dvora« (1483), »Časlavac« (1493) (štampan kao i Misal glagolicom), »Oktoih« (1493), »Osmoglasnik« (1493) i »Služabnik« (1527). Prve četiri knjige štampane su u štampariji koja je prenesena na Obod (Cetinje), a peta, rad braće Ljubavića iz Mileševa kod Prijepolja, štampana je u štampariji koja je poslije otkupljena i prenesena u Goražde. Od 1519 do 1538 godine radila je u Mljećima i srpska štamparija Božidara Vukovića, Crnogorca iz Podgorice. Pored ove štamparije izrađivale su srpske i hrvatske knjige i još neke druge štamparije u Mljećima. Zna se, da su do 1653 godine postojale u Mljećima stalno srpske štamparije.

Šaljući rukopise u Mljetke da se štampaju, slati su i kaluđeri radi izučavanja štamparskog zanata, pa se poslije javila i tendencija da se u našim oblastima osnuju takve štamparije. Na taj su način postale manastirske štamparije: na Cetinju (1493), u Goraždu (1529), u Gračanici na Kosovu (1539), u Mileševi kod Prijepolja (1544), u Beogradu (1552),

u manastiru Rujnu, u okrugu užičkom (1537), u Trgovištu (1547)<sup>1</sup>), u Mrkšinoj crkvi kod Užica (1562)<sup>2</sup>), u Skadru (1563). Te su štamparije bile snabdjevene samo sa najnužnijim potrebama. Radnici su bili, uglavnom, kaluđeri, a štampane knjige mahom crkvene. Ove štamparije štampale su po mali broj knjiga, po jednu, po dvije, i rjeđe po tri i više. Trajanje im je bilo kratko (1493—1566). Zbog neređovnih i teških prilika; progona i nasilja svake vrste, nisu se mogle održati. Poslije kratkog trajanja prestajale su da rade, a materijal je ili rasturen, ili prenesen u inostranstvo, ili opljačkan.

Prva štamparija u jugoslovenskim krajevima osnovana je 1493 na Cetinju (ili Obodu)<sup>3</sup>), oko 50 godina poslije Gutenbergova izuma<sup>4</sup>). Osnovao je Đurađ Crnojević, posljednji gospodar Crne Gore (1490—1496). Radila je samo kratko vrijeme, jer je zbog nastalih političkih prilika morao Đurađ da bježi iz zemlje i s njime i neki od njegovih pomača. Monah Makarije, koji je vodio tu štampariju, prebjegao je u Vlašku i tu nastavio svoj zanat. U toj štampariji štampana je prva knjiga na slovenskom jugu. To je bio »Oktoih« (osmoglasnik) izrađen 1493 i 1494 godine.

<sup>1</sup>) Trgovište, mjesto u Rumuniji, gdje su Srbi u XVI vijeku prenijeli štamparsku vještinu. Oko 1547 god. štampana je u Trgovištu jedna srpska crkvena knjiga. U tom mjestu štampane su crkvene knjige sve do polovine XVII vijeka.

<sup>2</sup>) Mrkšina crkva je manastir ispod Crne Gore u užičkom okrugu. Spadala je u područje smederevskog mitropolita. U njoj je od 1562—1566 radila štamparija.

<sup>3</sup>) Još nije tačno utvrđeno, da li je štamparija bila smještena u Obodu, kako se po narodnom predanju vjeruje, ili na Cetinju, kako neki tvrde.

<sup>4</sup>) Od interesa je spomenuti, kada su prve štamparije osnovane po drugim slovenskim i evropskim zemljama. Prva štamparija u svijetu osnovana je u Njemačkoj 1445 godine. U ostalim zemljama osnovane su: u Hrvatskoj (u Senju) 1494, u Sloveniji (u Ljubljani) 1576, u Bosni (Goražde) 1529, na Rijeci 1530, u Beogradu 1552, u Zagrebu 1664, u Dubrovniku 1783, u Čakovcu 1572, u Grčkoj 1817, u Bugarskoj 1828, u Francuskoj 1470, u Engleskoj 1480, u Italiji 1464, u Norveškoj 1473, u Rusiji (Moskva) 1563, u Rumuniji 1508, u Ugarskoj 1472, u Danskoj 1490, u Beču 1482, u Turskoj 1725, u Poljskoj 1465, u Češkoj 1468, u Finskoj 1472, u Švicarskoj 1470, u Mađarskoj 1473, u Španiji 1474, u Belgiji 1476, u Švedskoj 1483.

## Štamparije otvorene za vrijeme Turaka

Trideset i šest godina poslije otvaranja štamparije na Obodu proradila je štamparija u Goraždu<sup>5)</sup> na Drini (Bosna). Prvu štampariju na bosansko-hercegovačkom tlu osnovao je Božidar Goraždanin, nastojnik manastira Sv. Đorđa blizu Goražda, u zadužbini Hercega Stjepana, 1529 godine. Još dok je bio u manastiru Mileševu (blizu Prijepolja) poslao je Božidar braću Teodora i Đorđa Ljubavića u Mljetke, da tamo izuče štamparski zanat, da štampaju crkvenu knjigu »Služabnik« i da kupe potrebni uređaj za štampariju. Za Teodora se zna da je bio kaluđer, a za Đorđa ne zna.<sup>6)</sup> Dok su se Teodor i Đorđe bavili u Mljetima preselio se stari Božidar Goraždanin iz Mileševa u Goražde. Braća Ljubavići izučili su zanat štamparski, nabavili štampariju i slagali prvu knjigu te štamparije »Služabnik«. Za vrijeme štampanja umro je Đorđe (2 III 1527), pa je Teodor štampanje knjige nastavio i završio 1 jula 1527 godine. (Knjiga je imala 208 strana, po 19 štampanih redaka, 15 tabaka, 104 lista, formata nešto većeg od današnje osmine 8°, nepaginirana). Poslije otštampanog »Služabnika« prenesena je štamparija u Goražde i smještena u prostorije hrama Sv.

<sup>5)</sup> Goražde, mjesto u Bosni, pominje se još 1404 godine. U srednjem vijeku bilo je znamenito trgovacko mjesto na putu iz Dubrovnika za Niš. Sada je sresko mjesto, centar voćarskog kraja i važna raskrsnica puteva za Čajniče, Foču i Ustipraču.

<sup>6)</sup> U predgovoru »Služabnika«, prve knjige te štamparije, stoji, „I potrudih se ja Đurađ Ljubavić jedni na ovo djelo za svete i božanstvene crkve i s mojim bratom kaluđerom Teodomrom, a povelenjem našim starcem i roditeljem Božidaram Goraždaninom kon (kod) velikog arhijereja Hristova Save srpskog, koji je u Mileševu“.

Đorda.<sup>1)</sup> To se izvršilo do 1529 godine. Te godine štampana je u toj štampariji druga knjiga »**Psaltir sa posledovanjem i časlovcem**«. Dovršena je 7029 od stvorenja svijeta (1529 po Hristu), oktobra 25. Formata je kao i »Služabnik«, a imala je 44 tabaka, 352 lista, nepaginirane strane; svaka strana 19—23 reda. Na njoj piše da je štampana po naređenju starca Božidara Goraždanina, a trudom monaha Teodora. Druga po redu u Bosni štampana, a treća uopšte knjiga ove štamparije, je »**Molitvenik**« (Evhologijon) ili »**Trebnički**«. Stampao je isti kaluđer, jeromonah Teodor, sa đakonom Radojem pri hramu Sv. velikomučenika Đorđa u Goraždu na Drini. Štampanje je dovršeno 21. oktobra 7032 godine od stvaranja svijeta (ili 1531 godine od rođenja Hrista). Trebnik je imao 35 tabaka, po 22 reda na strani, nepaginiran, formata 8<sup>o</sup>. Šafarik spominje i drugo izdanje ovoga »Trebničkog«.

Ovu je štampariju, po tvrđenju Radoslava Grujića, prenio u Trgovište (Rumunija) oko 1544 god. logotet Dimitrije Ljubavić, unuk Božidara Goraždanina.<sup>2)</sup>

Za njezinu tehničku izradu i slova kaže Ljubomir Stojanović, (»**Stare srpske štamparije**«, Beograd 1902), da su slova tanja, da zaostaju po ljestvici za slovima Vukovićeve štamparije. I tehnička strana da je bila slabija.

Za vrijeme Turaka u bosanski vilajet spadao je Novopazarski Sandžak. U Sandžaku je, u manastiru Mileševi, za vrijeme igumana Danila, radila štamparija (1544—1557). U njoj su štampane crkvene knjige: Psaltir (1544) i Trebnik (1545<sup>o</sup>).

<sup>1)</sup> Hram Sv. Đorđa, zadužbina Hercega Stefana, bio je od svoga postanka (1447) najznamenitiji hram u Podrinju i cijeloj južnoj Bosni i duhovno sjedište toga kraja. (Šematizam Srpsko-pravoslavne mitropolije i arhidjeceze Hercegovačko-Zahumske za 1890 godinu, strana 153).

<sup>2)</sup> Srpski književni glasnik, knjiga XXII iz 1909 god. str. 66.

<sup>3)</sup> Manastir Mileševa nalazi se kod Prijepolja na rijeci Mileševki (Crna Gora). Sagradio ga je srpski kralj Vladislav. Mnogi putnici koji su u srednjem vijeku i davnije putovali po Turškoj spominju ga kao veliki manastir sa mnoštvom kaluđera i igumana. (Kuripešić, Itinerarium).

U doba poslije nastalih silnih seoba i ratovanja nije bilo nikakvih uslova da se otvaraju i održavaju štamparije. Patnje, teško stanje i teror turskih vlasti bili su takvi da se nije moglo ni misliti na kakav jači duhovni rad u zemlji, a još manje na otvaranje štamparija. U ponekim pravoslavnim i katoličkim manastirima prepisivana je i prevođena poneka knjiga, ali to je bila rijetkost i minimalno. Takvo je stanje trajalo sve do pred kraj turske uprave. Bosanski pisci, ukoliko ih je bilo, slali su svoja djela u inostranstvo da se štampaju pa da se otuda poslije tajno unose u Bosnu. Tako je radio na pr. Matija Divković (1561—1631) sa svojim djelima (Nauk kristijanski za narod slovinski — 1609 — i Sto čudesa aliti znamenja — 1611 — itd). Bosanski franjevci, pisci, slali su svoja djela da se štampaju u Italiju, Split, Zadar, Dubrovnik, Zagreb, Osijek, Dakovo, Sisak, u Austriju i Ugarsku. Sa strane, izvan Bosne, dobavljale su katoličke crkvene vlasti potrebne crkvene knjige i utvari. I pravoslavne crkvene vlasti dobijale su za to vrijeme potrebne crkvene knjige sa strane, iz Ugarske i Rusije.

U Bosni i Hercegovini je kod pravoslavnog i katoličkog stanovništva kroz drugu polovinu XVI vijeka, kroz cio XVII i XVIII-ti, pa i kroz prvu polovinu XIX vijeka bio skoro potpun duhovni mrak i opšta zapuštenost. Samo je u vrlo maloj mjeri bilo nekog minimalnog duhovnog rada po manastirima, pravoslavnim i katoličkim. Nešto bolje stajalo je sa muslimanskim svijetom, uglavnom gradskim. Turske vlasti i muslimanske vjerske ustanove otvarale su osnovne škole (mektebe) po varošima i varošicama, pa i po selima, i po koju medresu i ružduju po varošima. Ali su te škole bile dosta primitivne. Potrebne knjige dobavljane su sa strane (najviše iz Carigrada), jer u Bosni i Hercegovini nije bilo nikakve štamparije. I muslimanske mase, kao i pravoslavne i katoličke, bile su skoro u potpunom duhovnom mraku, jer su mektebi i druge muslimanske škole imale nastavni jezik turski, pa se masa slabo koristila tim školama.

Tek u drugoj polovini XIX vijeka počinje se to loše stanje popravljati i postepeno prosvijećenost unositi u narod. Pojavljuju se škole novijeg tipa i osnivaju štamparije.

Od postanka prve štamparije u našim oblastima (1529) do ponovne pojave štamparije (1866) proteklo je 335 godina. Ne može se reći da se za sve to vrijeme nije javljala misao i težnja da se u našim krajevima otvorи koja štamparija, ali su prilike bile takve, da se ideja ponovnog otvaranja štamparije u Bosni i Hercegovini mogla da ostvari tek oko 1866 godine. Bosanski franjevci pokušavali su nekoliko puta da dobiju dozvolu od Porte za otvaranje štamparije. Tako je franjevac Ivan Franjo Jukić poslao 1844 godine svoga rodaka Antu Kajića u Zagreb da u Gajevoj štampariji izučи štamparski zanat pa da se poslije vrati u Bosnu i otvorи štampariju. S tom istom namjerom poslao je on 1847 godine i Glavadanovića, Fojničanina, u Zagreb na štamparski zanat. Osim toga, predao je Jukić 1 maja 1850 godine u ime 600.000 hrišćana u Bosni i sultanu Abdul Medžidu memorandum<sup>10)</sup>) u kome su iznesene želje i zahtjevi hrišćana u Bosni. U XIV tački memoranduma traži se da se o zemaljskom trošku zavede štamparija u Bosni. (Slavoljub Bošnjak: Zemljopis i poviesnica Bosne, Zagreb 1851).

Ali je ta Jukićeva molba ostala neuslišana. Tri godine docnije (1853, 20. jula) tražilo je Redodržavstvo bosanskih franjevaca preko bosanskog valije Mehmeda Huršid paše od Visoke porte u Carigradu da se u Bosni zavede štamparija. Molbu je predao provincijal Andrija Kujundžić u ime bosanskih katolika. U molbi se pored ostalog kaže: »da bi bilo od velike koristi za carstvo tursko jedna mala tiskarnica (tipografija), koja bi se mogla predati u ruke sveštenstva katoličkog, koje vazda gaji lojalnu simpatiju prema Visokoj porti. Ovim načinom sveštenstvo katoličko:

a) moglo bi izdati po jedan list novinski i odbijati nepravedna nasrtanja novina izvanjskih protiv Visokoj porti i njezin interes štititi; b) knjige školske za mladež bosansku mogle bi se tiskati u Bosni po smislu i duhu za Visoku portu

<sup>10)</sup> U fra Jukićevoj knjizi »Zemljopis i poviesnica Bosne« ima na kraju knjige (strana 155 i dalje), pod naslovom „Nadostavak“, tekst toga memoranduma pod naslovom „Želje i molbe kristjanih u Bosni i Hercegovini koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu“.

probitačnome, niti bi se novci iz Bosne u inostrane države za knjige iznosili, kako je to dosada od velike nužde činjeno; c) kad bi se ova osnova odobrila bilo bi od potrebe, da Vali paša pribavi jedan ferman od Visoke porte kano isključivu povelju, da niko drugi u Bosni ne smije zavesti tiskarnu, van samo sveštenstvo katoličko, kome nadležati mora pravocenzure, a nadzirateljstvo samome valiji bosanskom« (Kreševljaković: »Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg Bosni«, strana 25 i 26). Huršid paša je nešto popravio i umetnuo u molbi pa u julu 1853 opremio u Carigrad. Iako je Huršid paša preporučio ovu molbu, Porta nije dala odborenje. Godine 1857. pokušao je i Ante Jukić, štampar, da dobije dozvolu za štampariju, ali uzalud. (Radi toga dolazio je i u Sarajevo).

Dolaskom Topal — Osman paše u Bosnu (1861—1869) i proglasom hatihumajuna<sup>11)</sup>) nastale su u Bosni nešto bolje prilike. Paša je bio čovjek visokog obrazovanja i dosta pravičan i posvećivao veću pažnju prosvjećenosti i duhovnom životu naroda. Nastojao je da uvede red i mir i da unaprijedi zemlju. Nešto zbog toga, nešto da brani režim od napada srpskih i hrvatskih novina u Beogradu, Novom Sadu, Pančevu, Cetinju, Zadru i Zagrebu, u kojima su stalno izlazili dopisi iz ovih zemalja i kritikovan režim u Bosni, nešto da bi se suzbile nacionalne propagande vođene iz Beograda i Zagreba, osobito putem udžbenika i drugih knjiga, pozva Osman paša zemunskog štampara Ignjata Soprona<sup>12)</sup>), da u Sarajevu otvori štampariju. Sopron se

<sup>11)</sup> Godine 1856 dobija bosanski vilajet novi ustavni zakon (hatihumajun), kojim se predviđa izdavanje službenog vilajetskog lista i otvaranje vilajetske štamparije (§ 9).

<sup>12)</sup> Sopron Ignjat, novinar i štampar (1825—1894). Rodio se u Novom Sadu. Svršio je šest razreda gimnazije i štamparski zanat u Novom Sadu. Radio u Novom Sadu, Budimpešti i Beču, gdje je u slobodno vrijeme slušao predavanje na univerzitetu, osobito iz filozofije i književnosti. Saradiyao na srpskim i njemačkim novinama. Godine 1848 otvorio je zajedno sa Medakovićem Srpsku štampariju u Karlovcima, koju je poslije Sopron prenio u Zemun i tu 1851 godine otvorio svoju štampariju u Zemunu, u kojoj je štampao knjige na srpskom, njemačkom, bugarskom i grčkom jeziku. Izdavao i listove „Podunavku“, „Zemunski glasnik“, „Semliner Grenz bote“, Semliner Wochenblatt. Umro je u Zemunu 30 VII 1894 godine.

odazove pozivu i 1866 otvor u Sarajevu svoju štampariju i nazva je **Sopronova pečatnja**. Stamparija je smještena najprije u jednoj trošnoj zgradi u Dugom sokaku, pa je docnije prenesena u jednu prizemnu zgradu na prostoru gdje je sada park pred zgradom Armije. Tu ju je zatekla i austrijska okupacija. O početku rada same štamparije obaviješteno je građanstvo u prvom broju »Bosanskog vjestnika« (od 7. IV. 1866): »Pre neki dan započe nova ustanovljena pečatnja naša svoj rad. Ovo po sebi privatno preduzeće uživa utoliko podrpu od strane vlade, da je bar početak njen u materijalnom obziru obezbeđen. Pečatnja je ova ustrojena da će moći kako sa cirilicom i latinicom, tako i turski, grčki i evrejski pečatiti. Vlasnik, želeći da radnja njegova što uspješnija bude, namjerava razna djela o svom trošku ili u ovdašnjoj iliti zemunskoj svojoj pečatnji da izdaje, i ista po mogućnosti nagrađuje, a vlada naprotiv prineće znamente žrtve, da kolko učenje bolje unapredi, te će štampati o svom trošku potrebite školske knjige za učenike bez razlike vjeroispovjedi. Kao prvenac iste pečatnje izašla je pjesma, posvjećena Njegovoj Preuzvišenosti Veziru bosanskom Osman Šerif — Paši, koju ovdje u originalu našim čitaocima saobštavamo i koja je pečatana na osobrenom listu s cirilicom i latinicom i na turskom jeziku«. U ovoj štampariji izšao je 7 aprila 1866 godine prvi broj »Bosanskog vjestnika«, prvi lista štampanog u Bosni. U njoj su se od 18 maja 1866 počele štampati i službene novine »Bosna« (izlazila nedjeljno jedanput na četiri strane, od kojih su bile dvije cirilicom, a dvije turskim pismom i jezikom). I poluslužbeni »Sarajevski cvjetnik« (Saraj džulšej), štampan takođe cirilicom i turskim slovima<sup>13)</sup>.

U septembru 1866 godine prodade Sopron svoju štampariju turskim vlastima koja na taj način postade od privatnog preduzeća državno preduzeće. Turske vlasti prozvaše štampariju najprije Vilajetska pečatnja (do 29 aprila 1868), pa poslije Vilajetska štamparija. Prvi direktor Vilajet-

<sup>13)</sup> O »Bosanskom vjestniku«, »Bosni« i »Sarajevskom cvjetniku« vidi opširnije u knjizi, Đorđe Pejanović: Štampa Bosne i Hercegovine (1850 — 1941). Sarajevo 1949. Izdanje „Svetlosti“, Državnog izdavačkog preduzeća Bosne i Hercegovine.

ske štamparije bio je Davič Hajim. Poslije njega bili su: Mehmed Šakir efendija Kurtčehajić (do smrti 1872), Halil Rifatbeg, Mehmed Akif, Javer efendija Baruh, Seid Šehamudin efendija. Posljednji je bio Kadri efendija (glavni slagač za turski, rodom Carigradlija).

Sa Sopronom je došao kao slagač Ilija Tomić iz Beograda. Sa turskim slovima došao je iz Carigrada Kadri efendija, slagač za turski jezik. Uz Tomića i Kadri efendiju počeli su odmah učiti zanat i prvi domaći grafički radnici. Uz Tomića su učili Jovo Petrović, Stevo Stojanović i Risto Čajkanović, a uz Kadri efendiju Ahmed Zildžić. (Petrović, Stojanović i Čajkanović su bili svršeni učenici Srpske niže realke u Sarajevu). Hamdija Kreševljaković (Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena. Građa za povijest i književnost hrvatske knjige, sv. IX, Zagreb 1920) navodi da su pored već spomenutih grafičkih radnika u ovoj štampariji za turskog vremena radili i: Behremaga (kao litograf), Ibrahimaga, Teodorik i Karolini (kao mašiniste) i Arso, Franjo, Avram Eskenazi, Salomon Papo i Ali efendija (kao slagači). Radio je i veći broj šegrtata.

Vilajetska štamparija bila je pristupačna i privatnim licima. Mogla je štampati knjige latinicom, cirilicom, turskim, grčkim i jevrejskim slovima. U njoj su pored listova »Bosne«, »Bosanskog vjestnika« i »Sarajevskog cvjetnika« i pjesme posvećene bos. veziru Osman-Šerif — Paši (7 strofa po 4 reda), štampane i ove knjige (Popis po Hamdiji Kreševljakoviću i drugim podacima):

1) **Naravoučenije o čovjeku i njegovim dužnostima.** Preveo s grčkog Georgije S. Jovanović. Sarajevo 1866. Pečatnja I. K. Soprona, 8<sup>o</sup>, str. 79. Posvećena bosanskom valiji Osman-Šerif — paši; štampana cirilicom.

2) **Bukvar za osnovne škole u Vilajetu bosanskom,** U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji, 1867. Veličina 10,5×14,7; strana 30. (Sastavio Miloš Mandić); štampan cirilicom.

3) **Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske).** Skupio i na svijet izdao jeromonah Bogoljub Petranović, učitelj. Knjiga I. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji, 1867. Veličina 8<sup>o</sup>. Strana XXIII 359; štampane cirilicom.

- 4) Kratka sveštena istorija za osnovne škole u Vilajetu bosanskom. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 1868; str.; 42; mala 8<sup>o</sup>. (Sastavio Miloš Mandić); štampana cirilicom.
- 5) Prva čitanka za osnovne škole u Vilajetu bosanskom. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 1868. Strana 130; veličina mala 8<sup>o</sup>. (Sastavio Miloš Mandić); štampana cirilicom.
- 6) Prva znanja. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 1868. Mala 8<sup>o</sup>. (Sastavio Miloš Mandić); štampana cirilicom.
- 7) Kratka zemljopisna početnica sa dodatkom o Bosni. Za niže učione uređena po F. Ž. E. U Vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1869. Veličina 8<sup>o</sup>; 1 list i 46 strana (Autor Franjo Ž. Franješković, učitelj); štampana latinicom.
- 8) Bukvar s napomenkom članakah nauke vjere za katoličku mladež Bosne. U Sarajevu, u Vilajetskoj tiskarnici 1869. Mala 8<sup>o</sup>; strana 47; štampana latinicom.
- 9) Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu godinu 1869 Uredio i izdao R. Džinić. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 1868. Veličina 8<sup>o</sup> strana 58; štampan cirilicom.
- 10) Zakon (Nizam). Osim duhana, svile, zejtina i maslina desetinskih prihoda, varidata koji će se prodavati po ovome ima se od sada izvršivati. — Pismo velikoga vezira vjadi Vilajeta bosanskog — Upustvo o naplaćivanju danka za krmke. (Zakon i pismo velikog vezira štampani su i na turskom). Veličina 19×27; strana 11; štampan cirilicom i turskim slovima.
- 11) Zakon o šumama. Zakon po kome se ima nabavljati materijal za carsku tersanu i tophanu. Veličina 19×27; str. 33. Paralelno i turski tekst; štampan cirilicom i turskim slovima.
- 12) Zakon o nepokretnim imanjima stranih državlja na u Ottomanskem carstvu od 12 džemazilahara 1285 — »Kopija ugovora na koju će se poslanici stranih država potpisati«. (Na kraju prevoda стоји: preštampano po treći put u državnoj štampariji u Carigradu 3 džemazilahara 1285, dok pod turskim tekstrom стоји da je štampan u Štampariji bosanskog vilajeta u Sarajevu). Veličina 8<sup>o</sup>; strana 8 turskog teksta i 6 strana prevoda, štampan cirilicom i turskim slovima.

13) **Zakon o putevima i prelazima.** Opšta uputstva o načinu građenja puteva i prelaza u carstvu otomanskom. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 18 redžepa 1286 (1869). Veličina 19×27. Strana 24. Paralelno i turski tekst; štampan cirilicom i turskim slovima.

14) **Osnov zakona.** O timarima i zijametima nalazećim se u Vilajetu bosanskom. 19 safera 1286 (19 maja 1869) Folio, 1 strana. Paralelno i turski tekst; štampan cirilicom i turskim slovima.

15) **Carski kazneni zakon.** Kopija hatihumajuna. Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskog Safeta Paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević, pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom sravnio Šaćir efendija, urednik vilajetskih novina u Sarajevu. U Vilajetskoj štampariji 1870. Veličina 8°; strana 77; štampan latinicom.

15) **Carski kazneni zakonik.** Kopija hatihumajuna. Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskog Safeta Paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević, pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom sravnio Šaćir efendija, urednik vilajetskih novina u Sarajevu. U Vilajetskoj štampariji 1870. Veličina 8°; strana 77; štampan cirilicom.

17) **Početni zemljopis za katoličke učione u Bosni.** U Sarajevu, u Vilajetskoj tiskarnici 1871. Veličina 16°; strana 24. Sastavio fra Grgo Martić; štampan latinicom.

18) **Pismo došavši vradi Vilajeta bosanskog od strane Ministarstva za javne građevine, trgovinu i zemljodjelstvo pod datumom 24 zalhidže 1288 (24 februara 1872).** Veličina 4°; strana 3. U Sarajevu, u Vilajetskoj štampariji 1872. Uporedno štampan i turski tekst; štampano cirilicom i turskim slovima.

19) **Kavâidi Osmanlije.** Eseri Mehmed Fuad ve Ahmed Dževdet ili Pravila otomanskog jezika Mehmeda Fuada i Ahmeda Dževdeta. Iz turskog jezika preveo a stranom preradio i korisnimi spisi nadopunio J. D. Veličina 8°; strana 248. Sastavio djelo Josip Dragomanović, dragoman austro-ugarskog poslanstva u Mostaru; štampano latinicom.

20) Naputak (Talimat). Svima poštovanim civilnim činovnicima cijelog Vilajeta bosanskog. Sarajevo 24 i 6 oktobra 1291 (1875). Veličina 4°; strana 5, latinicom i 5 arabičicom (na turskom jeziku) štampano.

21) Carski ferman koji je ovijeh dana s nekim popravkama izao i javno pročitan 12 zilhadže 1292. Folio, 2 lista; cirilicom i arabičicom (na turskom jeziku) štampano.

22) Schetul — vusul. Sastavio Omer efendija Humo, mostarski muftija.

U Vilajetskoj štampariji štampan je najveći broj knjiga na srpsko-hrvatskom i turskom jeziku o državnom trošku, u prvom redu udžbenici i državni zakoni.

Uprava Bosanskog vilajeta izdala je i pravila za štampariju. Po tim je pravilima štamparija potpadala pod nadzor upravnog vijeća (medžilis idare), a uredništvo službenih novina pod direktora vilajetske kancelarije. U finansiskom pogledu potpadala je pod šefa finansija (defterdara). Za štampariju su predviđeni: direktor, dva slagara, za turski i srpsko-hrvatski jezik. Slagar za srpsko-hrvatski imao je 3, a za turski 1 pomoćnika. U personal štamparije su spadali i urednik lista, i prevodilac, i raznosač novina. Štamparija je imala 2000 groša paušala. Direktor štamparije plaćen je sa 2000 groša mjesечно. U pravilima ima i odredaba o knjigovodstvu i ostalim sitnjim stvarima. (Hamdija Kreševljaković: Štamparije u Bosni i Hercegovini za turskog vremena. Zagreb 1920. Građa za povjest i književnost hrv. knjige Sv. IX).

U avgustu 1878 godine zaposjela je Austrija Sarajevo. 23 VIII te godine predade direktor štamparije Kadri — efendija štampariju austrijskim vlastima, koje je prozvase Cesarsko-kraljevska tiskara. Austriske vlasti snabdješe štampariju novim mašinama i slagačkim priborom. Od 1879 godine zove se Zemaljska tiskara; od 1885 godine Zemaljska štamparija; od 1922 godine Državna štamparija. Od 1941 do aprila 1945 godine zvala se Hrvatska državna tiskara Zagreb — Podružnica Sarajevo. Od oslobođenja (1945 godine) zove se opet Državna štamparija. Pod tim imenom radi i danas.

Prvi upravnik štamparije pod Austrijom bio je Jan Lukaš, novinar i prvi urednik »Bosansko - Hercegovačkih Novina«, a tehnički faktor Eduard Spindler. Poslije su se mijenjali upravnici i tehnički faktori, pa ih se za vrijeme cd 84 godine postojanja i rada ove štamparije izmijenjalo vrlo mnogo.

Dok nije štamparija došla do svojih naročitih prostora, selila se vrlo često. Godine 1909 dovršena je zgrada naročito pravljena za ovu štampariju (na obali Miljacke) i u nju je tada smještena. U toj je zgradbi radila do 1951 godine. Otada radi u Čemaluši ulici.

Ova štamparija, koja je spočetka bila skromno preduzeće sa najnužnijim inventarom, povećavala se i popunjavača postepeno s vremena na vrijeme novim mašinama i savremenijim uređajem. Do 1951 godine bila je to najveća štamparija u Narodnoj Republici BiH, snabdjevena modernim štamparskim uređajem i potrebnim prostorijama za mašinski, slagački, stereotipijski, knjigovezački i tehnički rad. Izvjesna promjena u stanju ove štamparije nastala je poslije aranžmana sa štamparskim zavodom »Oslobodenjem« (1951 godine). Otada je štamp. »Oslobodenje« postala najveća i najglavnija štamparija u NR BiH.

U ovoj štampariji štampani su za vrijeme Austrije i stare Jugoslavije zvanični listovi i razni časopisi i novine: Vatan, Rehbar, B. H., novine, Glasnik Zakona i naredaba za BiH, Sarajevski list, Večernji Sarajevski list, Policajni list za BiH, Glasnik Muzeja zemaljskog, Školski vjesnik, Nada, Školski glasnik, BH. Težak, Narodno jedinstvo, Službene novine Direkcije željeznica, Mjesecnik Drinske banovine; zatim kalendar Bošnjak, školski udžbenici, pravoslavne i katoličke crkvene knjige i razna zvanična državna i samoupravna izdanja i publikacije. Osim toga štampani su i neki privatni listovi i razne privatne publikacije. Za vrijeme NR BiH znatno se povećao rad ove štamparije, osobito u prvo vrijeme poslije Oslobođenja. Pored zvaničnih listova i raznovrsnih publikacija štampale su se mnogobrojne knjige, brošure i listovi u znatno većem broju nego prije, ne samo po raznovrsnosti nego i po broju primjeraka. Njena djelatnost i kapacitet rada znatno prebacuje rad prijašnjih vremena. Od časopisa i novina štampani su

u ovoj štampariji za vrijeme NR BiH: Glasnik Zemaljskog muzeja, Godišnjak Istoriskog društva, Istorisko-pravni zbornik, Medicinski arhiv, Brazda, Odjek, Vidik, Zadrugar, Pregled, Ribarski list, Narodni šumar, Službeni list NR BiH, Nova žena, Prosvjetni list, Prosvjetni radnik, Poljopriveda, Život i zdravlje, Omladinska riječ, Lovački list, Novc seko, Bilten odjeljenja za štampu pri Pretečjedništvu Vlade NR BiH, Iz Sovjetske nauke, Bilten Ministarstva građevina, Sport, Potražni glasak, Godišnjak Biološkog instituta, Bilten Ministarstva industrije, 6 April, Narodna uprava, Glasnik VIS.

U prvo vrijeme rada ove štamparije bili su u njoj uglavnom zaposleni grafički radnici iz Austro-Ugarske. Dostojnije se broj domaćih kvalifikovanih grafičkih radnika sve više povećavao, pa je još u staroj Jugoslaviji prestala potreba dobavljanja grafičkih radnika sa strane. Danas ona zapošljava veliki broj sve samih domaćih stručno ospozobljenih radnika.



Želja i nastojanje franjevaca da se u Bosni i Hercegovini otvoriti katolička štamparija ostvarila se 1872 godine. Na molbu biskupa Andjela Kraljevića i uz zauzimanje austrijskog konzula u Mostaru Pavla Relje — Ohmučevića pokloni bečka vlada franjevcima štampariju. Štamparija je iz Beča poslana preko Trsta i Dubrovnika i stigla u Mostar u martu 1872 godine. Turske vlasti je odmah zaplijeniše. Ali na zauzimanje austrijskog poslanstva u Carigradu, dobijena je dozvola za rad i skinuta zabrana u maju 1873 god. (D-r fra Leo Petrović, u kalendaru »Napretku« za 1938 godinu, strana 57—70).

Ova štamparija imala je dosta buran život, mijenjala je često i vlasnike i nazive. Do 1876 godine nosila je naslov **Tiskara katoličke misije u Hercegovini** (**Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini**). Do te godine vodio je brigu o štampariji, kao o svojini biskupije, biskup Andeo Kraljević. Glavni radnik bio je Don Frane Milićević, koji je, dok je bio sa službom u Zadru, izučio štamparski zanat. Godine 1876 raspada se štamparija na dva dijela: jednu četvrtinu štamparskog uređaja dobi biskupija, a tri četvrtine uzeše

franjevci. Biskupija prenese svoj dio u Vukodol (zapadni dio Mostara), gdje sasvim propade. Franjevci nastaviše rad i urediše štampariju pod novim imenom: **Tiskara franjevačka**. Upravnik štamparije bio je Don Frane Milićević. Od 1877 godine prelazi cijelo preduzeće u ruke Don Frane Milićevića, koji je u štampariju uložio dosta svoga novca. Franjevci kao cjelina povukoše se sasvim. Sve do 1896 bio je Don Frane Milićević stvarni vlasnik i upravnik štamparije, koja se vodila pod imenima: **Tiskara Fra Frane Milićevića, Tiskara Don Frane Milićevića, Brzotisak Don Frane Milićevića i najposlje Tiskara »Glasa Hercegovca«.** Štamparija je 1885 godine počela izdavati političko-informativan list »Glas Hercegovca«. Vlasnik i odgovorni urednik bio je najprije Don Frane Milićević, poslije Don Frane Milićević i Nedeljko Radičić, učitelj, i najposlje od 1896 godine sam Nedeljko Radičić. Te godine nabavi Nedeljko Radičić uz pripomoć Zemaljske vlade novu štampariju koja je registrirana pod njegovim imenom **Tiskara Nedeljka Radičića**. Stara Milićevićeva tiskara obustavi rad. Kad je Milićević poslije htio da njegova štamparija nastavi rad, nije mu Zemaljska vlada dala dozvolu za rad, pa je njegova štamparija smještena u podrum franjevačkog samostana.

Štamparija Radičića prodana je ubrzo u Sarajevo.

Zauzimanjem Ivana A. Milićevića, fra Radoslava Glavaša, Ante Jukića, Stjepka Ilića i druge mostarske hrvatske inteligencije osnova se 1898 godine dioničko društvo koje preuze uredaj štamparije Don Frane Milićevića, popuni ga i od 1899 godine počne voditi novu štampariju pod imenom **Hrvatska dionička tiskara u Mostaru**. Pod tim imenom radila je do 1912 godine. Tada pade pod stečaj. Franjevačka provincija otkupi štamparski inventar na licitaciji (dražbi), pa od 1917 godine počne štamparija raditi pod imenom **Hrvatska tiskara Fr. R. u Mostaru (Hrvatska tiskara franjevačke provincije u Mostaru)**. Poslije Oslobođenja 1945 god. postala je ova štamparija svojina Hercegovačkog oblasnog odbora Narodnog fronta i dobila naziv **Stamparija Hercegovačkog Oblasnog odbora Narodnog fronta »Sloboda«**.

Prva knjiga štampana u ovoj štampariji bila je »**Pra-vopis za niže učione katoličke u Hercegovini**« (1873), na 24 strane, u 8<sup>o</sup> formatu. Poslije su za vrijeme Turske štampane

i ove knjige: **Schematismus Thopografico — Historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis Franciscano-Missionariae in Hercegovina. Pro anno domini 1873.** Napisao fra Petar Bakula 1873 godine; zatim kalendarji: **Mladi Hercegovac** ili **Koledar hercegovački novi i stari za puk s nadometkom štokakvi poučni zabavah** (za godine: 1874, 1875, 1876, 1877 i 1878), **Novi Hercegovac** ili **Koledar hercegovački stari i novi** (za 1878) i **Mali Stolitnik** ili **Koledar za sto godina u tri diela složen** (1878), **Novi bukvar ili Početnica za pučke učionice u Hercegovini** (1874), **Nauk katolički za III razred pučkih učionica u Hercegovini** (1874), **Zabava duhovna za školsku dicu** (1874, napisao biskup Andeo Kraljević), **Spomenik života krstjanskog** (1875), **Pop Stjepo Marić Tomašević Dubrovčanin** (1875), **Robinson Kruzoe** (1875), **Un cenco simplice sui gravimi causa principale dell' insuriezo ne delle populazioni cristiane in Ercegovina** (napisao Paskal Buconjić), **Nova slovница talijanska** (1875), napisao Don Frane Milićević); **Kratka računica, uređena za malu djecu školah hercegovački** (1876, napisao fra Nikola Silović), **Nova slovница talijanska**, drugo izdanje (1877, napisao Don Frane Milićević<sup>14)</sup>).

Za vrijeme Austrije štampani su u ovoj štampariji listovi: Hercegovački bosiljak, Novi hercegovački bosiljak, Glas Hercegovca, Osvit, Kršćanska obitelj, Radnika odbrana, Hrvatska obrana, Biser (neko vrijeme); kalendarji **Mladi Hercegovac** i **Novi Hercegovac**, i izvjestan broj knjiga (među kojima su bile i: Život i običaji Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini, Ustanak u Hercegovini od N. Buconjića, Hrvatstvo Herceg-Bosne od I. Zovka, kalendar »Hrvoje« za 1902 i 1903 godinu; Sistem austriskog sudskog postupka, itd).

Za vrijeme stare Jugoslavije štampani su u njoj listovi: Narodna sloboda, Hrvatski težak, Palangar, Južna štampa i Kršćanska obitelj; zatim veći broj knjiga razne sadržine i kolekcija »Savremena pitanja«.

<sup>14)</sup> Popis knjiga po raspravi Hamdije Kreševljakovića »Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529 — 1878«, Zagreb 1920, strana 34—37.

Kreševljaković spominje da je pored ovih knjiga u ovoj štampariji izišlo više crkvenih kalendarja na latinskom jeziku za hercegovačku i bosansku redodržavu i trebinjsku biskupiju.

Godine 1876 odvoji se Hercegovina od Bosne i formira Hercegovački vilajet sa sjedištem u Mostaru. Tu je 1876 godine otvorena i štamparija, koja je smještena u prizemlju saraja Alipaše Rizvanbegovića u Suhodolini. Materijal za ovu štampariju donesen je iz Sarajeva (izdvojen iz Vilajetske štamparije u Sarajevu). Stamparija je nosila naslov **Tiskara Vilajeta hercegovačkog**. Štampariju su sredili i u njoj radili Marko Sešelj i Ivan Simunović, štampari. U njoj je od 19 februara 1876 godine počeo da izlazi list »**Neretva**«, vilajetski službeni list, koji je, kao i »**Bosna**«, štampan na četiri strane, dvije cirilicom i dvije turskim pismom i jezikom. List je izlazio do kraja 1876 godine, jer je od početka 1877 godine ukinut Hercegovački vilajet. Sa ukidanjem vilajeta prestala je štamparija da radi, pa je materijal prenesen opet u Sarajevo.



Za vrijeme turskog režima u Bosni i Hercegovini radele su četiri štamparije: jedna u Goraždu, jedna u Sarajevu i dvije u Mostaru. Broj štamparija odgovarao je samo donekle kulturnim potrebama naroda. Iako pismenost u Bosni i Hercegovini nije bila u ono doba velika, ipak je za duhovne potrebe naroda bila potrebna izvjesna izdavačka djelatnost, veća i po broju edicija i raznovrsnija po sadržini edicija. — U ove četiri štamparije štampana su četiri lista (skoro svi službeni i politički) i oko pedeset knjiga, uglavnom kalendari, udžbenici i poneki zakon. Udžbenici, štampani u ovim štamparijama, nisu ni izdaleka zadovoljavali školske potrebe, iako su u to doba bile u Bosni i Hercegovini u ogromnoj većini samo osnovne škole. Potrebe su i za osnovne i za srednje škole bile dosta velike, pa su se udžbenici morali dobavljati sa strane: za pravoslavne iz Srbije i Vojvodine, za katolike iz Hrvatske, Austrije, Ugarske i Dalmacije, a za muslimane iz Turske (iz Carigrada). Kao što smo već spomenuli, štampani su uglavnom samo kalendari i poneki udžbenici, pa je za ostale potrebe trebalo nabavljati knjige sa strane.

Knjige i listovi štampani u Vilajetskoj štampariji (u Sarajevu i u Mostaru) štampane su većinom o državnom

trošku, a knjige štampane u Mostaru o trošku franjevačke provincije i pojedinaca kao privatnika. Štamparski uredaj nije bio ni u jednoj velik i obiman; samo najnužnije. Najbolje je u tom pogledu stajala Vilajetska štamparija u Sarajevu. Sa koliko se malo štamparskog materijala radilo najbolje nam ilustruje inventar štamparije Hercegovačkog Vilajeta. Ona je radila sa »tri sanduka turskih, dva sanduka cirilskih i jednim sandukom latinskih slova, sa ručnom presom i još nešto sitnica« (Hamdija Kreševljaković: »Štamparije u Bosni i Hercegovini za turiskog vremena 1529 — 1878«, Zagreb 1920).

Što se tiče tiraža nemamo potrebnih podataka, ali sigurno nije bio velik ni kod listova ni kod knjiga; nije prelazio ni 600 primjeraka neke knjige ili novina. Papir je bio srazmjerno skup, jer se dobavljao sa strane, većinom sa zapada ili iz Evrope, kako list »Bosna« opravdava po koje svoje zakašnjelo izlaženje.

Broj stručnih radnika po ovim štamparijama bio je minimalan, ne prelazeći broj pet do šest, obično dva ili tri.

## Štamparije otvorene za vrijeme Austrije

Za vrijeme austrijske uprave u Bosni i Hercegovini štamparije i štamparstvo se postepeno povećavaju i jačaju, iako je režim poprijeko gledao na svaki napredak izdavačke djelatnosti. Pošto su štamparije potpadale pod koncesionirane radnje, morala se praviti naročita molba Zemaljskoj vladi da dade dozvolu. Da bi se dobila koncesija za štampariju morali su se ispuniti izvjesni uslovi. Među tim uslovima bio je tada, kao i za vrijeme stare Jugoslavije, pored povoljnog izvještaja o političkom vladanju rukovodioca štamparije, uslov da to lice bude stručno kvalifikovano, da je položilo majstorski ispit, da je radilo najmanje tri godine kao osposobljeni grafički radnik. Štamparski gremij, koji je imao veliki uticaj u pitanju otvaranja i rada štamparija, tražio je, pored ostalog, da prostorije štamparije budu higijenske i da se štamparija pokorava propisima i naređenjima gremijuma. Dozvolu za otvaranje štamparije nije Austrija davala rado i ometala je na sve načine otvaranje novih štamparija, osobito štamparija domaćeg stanovništva, kao što je strogo cenzurisala i izdavanje knjiga i listova. To je bila posljedica njene prosvjetne politike i uopšte njene politike i nastojanja da narod ostane što duže neprosvijećen, neobrazovan i neobaviješten o raznim događajima i pojavama.

Pa i pored takvog držanja režima prodiralo je štamparstvo sve više i povećavao se broj štamparija iz dana u dan. Tome je uzrok: s jedne strane sve veća prosvijećenost, a s druge sve življia politička aktivnost. Broj škola rastao je i broj pismenih povećavao se iz dana u dan. Za škole i za lektiru uopšte potreban je bio veliki broj knjiga i listova. Da bi u tome pogledu ograničila uvoz iz zemalja izvan Bosne i Hercegovine (bojeći se propagande i nepovoljnog za režim uticaja putem štampane riječi) morao je režim da po-

pušta u strogosti prema izdavanju knjiga i listova u zemlji. Jači politički život i sve veća zainteresovanost naroda za javne poslove izazvali su sve veću pojavu političkih i informativnih listova i časopisa. Osim toga, počeo je javni život pojedinih konfesija i nacija da se pod uticajem režim-ske politike razvija sve više zasebno i odjelito jedno od drugoga. Sve konfesije i nacije nastoje da dođu do svojih štamparija, kako bi pomoći njih lakše došle do što većeg broja sredstava za agitaciju i širenja svojih ideja i pogleda. Od početka autonomne borbe pravoslavnih (1896) i muslimana (oko 1900 godine) i od početka javnog političkog organizovanja naroda (poslije 1903 godine) počeo je naglo da raste broj novih štamparija, pa se najposlijе došlo dotle, da je broj štamparija bio veći nego što je odgovaralo stvarnom kulturno-prosvjetnom razvitku. Zbog toga su neke od tih štamparija samo životarile bez većeg zamaha i poleta. Prcsvjećenost, pismenost i kulturne potrebe naroda nisu bile u srazmjeri sa brojem štamparija, koje su zbog toga slabo prosperirale. Osim listova još uvijek je ogroman broj i udžbenika i ostale lektire dobavljan sa strane, nešto zbog jevtinije izrade, nešto zbog nemogućnosti da se u zemlji stvore viši duhovni proizvodi, nešto zbog specijalne školske politike, i vlade i pojedinih konfesija, a nešto što štamparije u Bosni i Hercegovini nisu bile u stanju da štampaju neka izdanja.

Broj štamparija rastao je ne samo u Sarajevu, nego i izvan Sarajeva, pa je i to uticalo na prosperitet štamparija. Za vrijeme Austrije radilo je 40 štamparija, 2 stare i 38 novih.

Ni za vrijeme Austrije nije se broj radnika po pojedinim štamparijama mnogo povećavao, jer i kapacitet većeg broja novih štamparija nije bio znatno veći. Broj primjera pojedinih knjiga i listova povećao se u odnosu prema tiražu za vrijeme Turske, ali apsolutno uzeto nije bio velik; rijetko je prelazio hiljadu, dvije, tri ili najviše četiri hiljade primjera. U pogledu cijena edicije su bile srazmerno skuplje, jer je izrada postala skuplja.

Štamparije koje su radile u Sarajevu i izvan Sarajeva bile su većeg, srednjeg i malog kapaciteta. Štamparije većeg kapaciteta bile su sposobne da izrade skoro sve vrste

štamparskih poslova, one srednjeg kapaciteta izrađivale su samo neke veće stvari, pa i knjige i listove, dok su štamparije manjeg i malog kapaciteta izrađivale sitnije štamparske stvari i razne kancelariske i trgovачke tiskanice i formulare.

Broj radnika po štamparijama Bosne i Hercegovine za vrijeme Austrije bio je različit, ali ni u jednoj nije bio velik. I u Sarajevu i izvan Sarajeva imale su, uglavnom uzeto, sve štamparije jedva potreban broj radnika i pomoćnog osoblja, već prema kapacitetu samih štamparija. Spočetka su dobavljeni stručni radnici izvan Bosne i Hercegovine; u posljednje vrijeme austrijske vladavine bili su stručni grafički radnici po cijeloj zemlji u pretežnoj većini domaći sinovi.

Osnivači i vlasnici novih štamparija bili su pojedinci ili komanditna i akcionarska društva. Štamparije u Sarajevu mijenjale su dosta često vlasnike i svoje nazine, dok su one izvan Sarajeva to činile u mnogo manjoj mjeri. Finansiski su stajale različito. Neke bolje, neke osrednje, a neke slabo. Mnoge su zbog oskudice finansiskih sredstava postale nerentabilne, pa su morale ili obustaviti rad ili preći u tuđe ruke. Otuda i potiče ona karakteristična pojava, da je veliki broj štamparija bio kratkog vijeka i da su vrlo često mijenjale vlasnike.

Nove štamparije za vrijeme Austrije dobavljane su uglavnom iz Austro-Ugarske i Njemačke.

Štamparije otvorene za vrijeme Austrije radile su u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Bihaću, Bijeljini, Brčkom, Travniku, Bosanskom Novom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Derventi, Doboju, Lijevnu, Trebinju, Zenici, Bosanskoj Krupi, Bosanskoj Gradiški. Najviše ih je relativno bilo u Sarajevu.

**U SARAJEVU** je za vrijeme Austrije radilo 15 štamparija: 1 stara i 14 nanovo otvorenih.

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine nastavila je u Sarajevu rad samo Vilajetska štamparija, sada pod drugim imenom<sup>15)</sup>). Nanovo otvorene su: Štamparija d-r Julijusa Ma-

<sup>15)</sup> Vidi odjeljak »Štamparije za vrijeme Turske«.

kaneca, Buchdruckerei »Bosnische Post«, Buchdruckerei »Sarajevoer Tagblatt«, Prva srpska štamparija Riste J. Šavića, Štamparija Danijela Kajona, Štamparija Buhvald B. i drug, Srpska dionička štamparija, Islamska dionička štamparija, Štamparija Kramarić i Raguz, Štamparija Gustava Kriške, Štamparija Nikolę Pijukovića, Litografija Milošević, »Grafija« Buhvald B., Zadružna tiskara.

Do 1884 godine radila je u Sarajevu samo jedna štamparija: Zemaljska štamparija. Te godine (1884) otvorio novu štampariju dr Julije Makanec i u njoj se počne štampati njemački list »Bosnische Post«. I štamparija i list bili su subvencionisani od bosanske vlade. Štamparija je nosila naslov **Štamparija dr Julijusa Makaneca**. Upravu štamparije vodili su slagar Zemaljske štamparije Eugen Špindler i rođak Makančev štampar Lešner. List »Bosnische Post« stampao se u toj štampariji do 1886 godine, kada je osnovana nova štamparija naročito nabavljena za štampanje toga lista. Zbog toga Makanec prodaje svoju štampariju. Otkupiše je neki štampari, pa je prozvaše **Štamparija Špindlera i Lešnera**. Godine 1898 istupi iz radnje Lešner, pa je štampariju vodio sam Špindler do 1900 godine, kada i on napusti posao. Štampariju kupiše tada štampari **Tir i Fogler** i vodiše je do 1904 godine. Te godine postade vlasništvo komanditnog društva i prozove se **Tiskara Foglera i drugova**. Pod tim imenom radila je do 1916 godine kada se fuzionisala sa štamparijom »Sarajevoer Tagblatt«. Poslije fuzije nova štamparija nosila je ime »**Sarajevska litografija i tiskara Perišića, Beneša i druga**« i pod tim imenom radila do kraja prvog svjetskog rata. Tada je prodata i prenesena u Beograd.

Ova je štamparija bila većeg kapaciteta. U njoj su štampane pored raznih formulara i tiskanica i neke knjige privatnih nakladnika. Jedno vrijeme štampana je u njoj »Bosanska vila«. Štampala je i knjige na njemačkom jeziku.

U decembru 1886 otvorena je nova štamparija. To je bila štamparija »**Bosnische Post**« (Buchdruckerei lista »Bosnische Post«). Novu štampariju, koja je preuzeila štampanje lista »Bosnische Post«, osnovao je Eugen Ritter-Töpler. Poslije njegove smrti (1889) vlasnik štamparije i lista postade nasljednica Eugena Rittera Töplera Milena Mra-

zović, koja i list i štampariju prodade 1896 godine Ivanu Baptisu Šmardi. Poslije smrti Šmardine vlasništvo lista i štamparije preuzeše njegovi nasljednici. U polovini 1912 godine prodadoše nasljednici J. B. Šmarde list i štampariju Bankverein-u u Beču i Zemaljskoj banci u Sarajevu, koji nastaviše da vode oboje pod starim imenom. Poslije rata, 1918 godine, prestade list da izlazi, a štamparija nastavi i dalje rad pod imenom **Štamparija »Bosanska pošta«**. Godine 1932 postao je štampar Josip Bretler glavni upravnik štamparije, pa je štamparija otada radila pod imenom **»Štamparija Bosanska pošta J. Bretler«**. Pod tim imenom i pod tom upravom radila je sve do završetka rata 1945 god. Tada je jedno vrijeme nosila naziv **Štamparija »Sarajevski dnevnik«** (u njoj su štampani listovi: »Sarajevski dnevnik«, Omladinska riječ, Radnik, Zadrugar, Fiskulturni list, Pionirski list, Sport). Poslije je uzela naziv **Štamparija »Oslobodenje«**, pa je pod tim imenom radila kao filijala Štamparskog zavoda »Oslobodenje« do prvih mjeseci 1951 godine kada je rasformirana. U njoj su se štampali listovi i časopisi: »Oslobodenje«, »Omladinska riječ«, »Novo doba«, »Pozorišni list«, »Priručnik agitatora«, »Život i zdravlje«, »Prosvjeta«, »Napredak«, »Zadrugar«, »Fiskultura i sport«, »Udarnik«, »Naše novine«, »Bilten FISABiH«, »Lokomotiva«, »Planinar«, »27 juli«, »Pitanja savremenog književnog jezika«, »Socijalistička izgradnja«, »Nova žena«, »Naš pokret«, »Bilten Planinarskog saveza«, »Novi srednjoškolac«, »Novi student«, »Radnik«, »Željezničar«, »Narodni borac«, »Tehnika i znanje«, »Čičak«, »Vojni građevinar«, Glas pionira«, »Narodni šumar«, »Lovački list«, »Planinar«, »Naša škola«, »Zora« i »Smučar«.

Štamparija »Bosnische Post« (»Bosanska Pošta«) je bila štamparija većeg kapaciteta. Imala je savremeni štamparski inventar i zapošljavala je veći broj grafičkih radnika. U njoj su pored lista »Bosnische Post«, štampani za vrijeme Austrije i stare Jugoslavije i listovi »Stimmen aus Bosnien«, »Hrvatski dnevnik«, »Bosn. — herceg. signal«, »Večernja pošta« i povremeno još neki listovi. Pored raznovrsnih publikacija na njemačkom jeziku štampane su i mnoge knjige, brošure i kalendari na srpskohrv. jeziku.

Godine 1911 osnovana je nova štamparija pod imenom **Štamparija »Sarajevoer Tagblatt« (Buchdruckerei »Saraje-**

voer Tagblatt«). U toj Štampariji, koju su otvorili vlasnici lista »Sarajevoer Tagblat«, štampan je list sve do kraja njegovog izlaženja. Najprije je bio vlasnik J. Krichamer, a poslije Beneš i drug. Pod imenom Buchdruckerei »Sarajevoer Tagblat« radila je ova štamparija do 1916 godine, kada se fuzionisala sa »Tiskarom Fogler i drugovi«. Fuzionisane štamparije radile su do pred kraj 1918 godine pod imenom **Sarajevska tiskara i litografija Perišića, Beneša i druga.** Poslije rata 1919 godine prodana je i prenesena u Beograd. Ova štamparija bila je srednjeg kapaciteta. Osim štampanja lista »Sarajevoer Tagblatt« izrađivala je i druge štamparske poslove (razne publikacije i tiskanice).

Prvih godina austrijske uprave u Bosni i Hercegovini nove štamparije otvarali su samo stranci (skoro samo Nijemci). Tek 1891 godine otvorena je prva nova domaća štamparija. Te godine otvorio štampar Risto J. Savić svoju štampariju u Sarajevu pod imenom **Prva srpska štamparija Riste J. Savića.** (Štamparski zanat izučio je Savić u Sarajevu u Štampariji Špindlera i Lešnera). Štamparija je bila savremeno dobro uređena i snabdjevena potrebnim štamparskim uređajem. U njoj je radio veći broj radnika. Ova štamparija radila je sve do sloma stare Jugoslavije, kada je preuzeo štampar Leopold Ridl i prozvao **Štamparija Lj. Ridla.** Pod tim imenom radila je sve do 1948 godine, kada je preuzeo MNO Sarajevo. Radi i danas u sastavu Gradske štamparije pod imenom **Gradska štamparija pogon II.**

U ovoj štampariji štampana je dugo vremena »Bosanska vila«. Pra kraju prvog svjetskog rata izdavala je ova štamparija svoj list »Naša snaga«, (»Narodna snaga«) i stampala list »Dobrotvor«.

U Sarajevu je pored već spomenutih otvoren i radio još veći broj štamparija koje su bile vlasništvo dioničkih društava i pojedinaca. Neke su bile većeg kapaciteta, neke manjeg; neke su bile dosta dobro snabdjevene i uređene; neke su imale slabiji uređaj, a neke su opet oskudijevale u mnogome. Pored štamparija koje su mogle da štampaju skoro sve knjige, listove i druge raznovrsne edicije, bilo je štamparija koje su izrađivale samo raznovrsne kancelarske, trgovačke i finansijske formulare i sitnije tiskanice.

Pored štamparija sa većim (kapacitetom) radile su i štamparije sa manjim kapacitetom. Prema tome i prema prospexitetu, raznovrsnosti i obimu poslova neke su zapošljavale veći broj radnika, a neke manji, ili minimalan broj.

Poslije štamparije Riste J. Savića počeli su u Sarajevu domaći ljudi da otvaraju i vode svoje štamparije (Srbi, Hrvati, Muslimani i Jevreji).

Godine 1892 otvorena je štamparija **Danijela A. Kajona**. Ova je štamparija bila srednjeg kapaciteta i vođena je pod tim imenom sve do svršetka prvog svjetskog rata. Tada je promijenila ime u **Štampariju Alberta Kajona** i radila pod tim imenom do početka rata 1941 godine kada su je ustaše konfiskovale i upravljali njome sve do svršetka rata 1945 godine. Poslije Oslobođenja nije radila neko vrijeme. Godine 1948 preuzela je novo osnovana Gradska štamparija. Kao sastavni dio te štamparije radi i danas. U ovoj štampariji i u Štampariji Buhvald i drug štampani su jevrejski listovi: Židovska svijest, Narodna židovska svijest, Jevrejski život, Tribuna jevrejska, La alborada, Jevrejski glas. Osim tih listova štampale su te jevrejske štamparije još i izvjestan broj knjiga, brošura i tiskanica. Štamparija Alberta Kajona štampala je za vrijeme prvog svjetskog rata veći broj kalendara naročito namijenjenih bos.-herceg. vojnicima na frontu. U njoj je štampana poslije prvog svjetskog rata i »Prosvjetina čitanka za odrasle«.

1898 godine otvorena je druga jevrejska štamparija u Sarajevu pod imenom **Štamparija Buhvald B. i drug**. Ova je štamparija bila manjeg kapaciteta i većinom izrađivala razne tiskanice i formulare.

Poslije prvog svjetskog rata promijenila je ime u »**Grafija**« (B. Buhvald et Comp.) d. d. i radila duže vremena pod tim imenom. Štamparija Kriške i drug otkupila je ovu štampariju poslije 1933 godine i spojila sa svojim inventarom.

Godine 1905 osnovane su u Sarajevu dvije dioničke štamparije: Srpska dionička i Islamska dionička.

**Srpska dionička štamparija u Sarajevu** nastala je od Prve srpske štamparije u Mostaru (Sinovi Mijata Radovića), koja je likvidirala 1904 godine. Godine 1905 završena je autonomna borba Srba u Bosni i Hercegovini i pokrenut

veliki politički dnevnik »Srpska riječ«. Tom prilikom formiralo se srpsko dioničko društvo koje je izdavalo taj list i otvorilo novu štampariju. Prekupljena štamparija braće Radovića u Mostaru prenesena je u Sarajevo i kompletirana novim mašinama i slagačkim materijalom. Na taj način nastala je nova štamparija većeg kapaciteta. Proradila je 1905 godine pod gornjim imenom. Za vrijeme demonstracija, koje su vlasti inscenirale poslije ubistva austrijskog prestolonasljednika Ferdinanda 1914 godine, demolirana je ova štamparija i veliki dio inventara uništen. Preostatak preuzeala je poslije prvog svjetskog rata »Prosveta«, srpsko kulturno i prosvjetno društvo u Sarajevu, nabavila neke nove mašine i potreban slagački materijal, pa od 1924 god. otvorila novu štampariju pod imenom **Štamparija društva »Prosvete« u Sarajevu**. Kao svojina društva »Prosvete« štamparija je radila sve do februara 1948 godine, kada je otkupila »Svetlost«, državno izdavačko preduzeće Bosne i Hercegovine. Tada se prozvala **Štamparija »Svetlost«**. Radila je pod tim imenom do 1951 godine. (Za vrijeme drugog svjetskog rata upotrebljavali su Štampariju društva »Prosvete« Nijemci, koji su je pri odlasku opljačkali, pa se poslije Oslobođenja morala opet kompletirati). Ova je štamparija po svome uređaju i inventaru spadala u red većih i bolje sortiranih štamparija u Sarajevu. Skoro uvijek radio je u njoj veći broj stručno kvalifikovanih radnika. (U ovoj štampariji štampani su listovi: Srpska riječ, Prosveta, Glasnik društva »Prosvete«, Zadrugar, Naš život, Iseljenički magazin, Pregled, Lovački list, Napredak, Mlada Bosna; kalendari i almanasi Prosveta; Prosvetne knjige za narod (5 svezaka) i Prosvetina biblioteka (18 svezaka), i još veliki broj edicija društva »Prosvete« i privatnih lica. Pod imenom **Štamparija »Svetlost«** stampala je ova štamparija razne edicije »Svetlosti«, državnog izdavačkog preduzeća Bosne i Hercegovine i listove: Biltén Ministarstva trgovine Narodne republike Bosne i Hercegovine i Biltén za tvoričke higijeničare). Početkom 1951 godine je rasformirana.

U julu 1905 godine otvorena je i **Islamska dionička štamparija (tiskara) u Sarajevu**, koja je neprekidno radila do 1948 godine, kada je otkupila vojna komanda, pod čijom upravom radi i danas. Štamparija je većeg kapaciteta, dobro

snabdjevena. U njoj su (i u štampariji Omera Šehića) štampani skoro svi muslimanski listovi (Bosansko-hercegovački glasnik, Musavat, Gajret, Jednakost, Ogledalo, Vrijeme, Muslimanska svijest, Vakat, Pravda, Islamski svijet, Samouprava, Glasnik MJO, Novo vrijeme, Islamski svijet, Domovina, Muslimanska svijest, Naša pravda), kalendari muslimanski i veliki broj edicija čiji su autori bili uglavnom Muslimani.

Prvu hrvatsku štampariju pod Austrijom otvorili su Hrvati štampari u Sarajevu 1909 godine pod imenom **Štamparija Kramarića i Raguza**. Zvala se i **Prva hrvatska tiskara**, Sarajevo. Ta se štamparija pretvorila 1919 godine u **Hrvatsku Tiskaru d. d.**, a od 1930 godine u **Novu tiskaru Vrček i drug**. Glavni akcioner ove štamparije bio je Vrhbosanski kaptol. Radila je i za vrijeme drugog svjetskog rata. Poslije Oslobođenja promjenila je naziv u **Štamparija »Omladinske riječi«**. Do 1951 godine radila je kao centralni **Štamparski zavod »Oslobodenje« u Sarajevu**. Štamparija je većeg kapaciteta i spada među najbolje štamparije u Sarajevu. U njoj su prije rata štampani mnogi hrvatski i drugi listovi i veliki broj publikacija raznog sadržaja. Godine 1951 preselila se ova štamparija u zgradu Državne štamparije (na obali Miljacke) i promjenila naziv u **Štamparsko preduzeće »Veselin Masleša«**.

Ubrzo iza Štamparije Kramarića i Raguza otvorena je u Sarajevu 1910 godine i druga hrvatska štamparija pod Austrijom. Zvala se **Štamparija Gustava Kriške**. To je bila najprije štamparija manjeg kapaciteta. Izrađivala je uglavnom raznovrsne tiskanice, formulare, trgovачka pisma, oglase. Poslije 1933 g. povećala se otkupom Štamparije Buhvald i drug i postala štamparija srednjeg kapaciteta. Radila je pod tim imenom do 1948 godine, kada je otkupilo Zadružno izdavačko preduzeće, koje je otvorilo u Sarajevu svoju Zadružnu štampariju (Grafika).

(U štampariji Kramarića i Raguza, Hrvatskoj tiskari, Novoj tiskari Vrček i drug i u štampariji Gustava Kriške štampani su skoro svi hrvatski listovi i časopisi koji su izlazili u Sarajevu: Hrvatski dnevnik, Serafinski perivoj, Vrhbosna, Glasnik sv. Ante, Napredak, Hrvatska zajednica, Hrvatska Bosna, Hrvatska narodna zajednica, Naša misao,

Jugoslavija, Jugoslovenski list, Hrvatska obnova, Hrvatska sloga, Hrvatske pučke novine, Nedjelja, Katolički svijet, Glasnik sv. Josipa, Križ, Glas omladine sv. Ante, i mnoge edicije hrvatskih književnika i naučnih pisaca).

Druga muslimanska štamparija u Sarajevu otvorena je 1913 godine pod imenom **Zadružna tiskara**, ali je već poslije godinu dana rada likvidirala.

Štampar Nikola Pijuković otvorio je 1912 godine u Sarajevu štampariju i prozvao je **Štamparija Nikole Pijukovića i druga**. Štamparija je bila srednjeg kapaciteta. Radila je od 1912 do polovine 1914 godine. Tada je obustavila rad, da ga poslije svršetka prvog svjetskog rata obnovi (1919 godine). Poslije, 1925 godine, prenesena je u Beograd i tamo nastavila rad.

U ovoj štampariji pored ostalih edicija štampan je političko-ekonomski list Sarajevski dnevnik (1922 godine).

U Sarajevu je od 1911 do 1916 godine radila **Štamparija »Narod«**, koja je u Mostaru otvorena 1907 godine, pa poslije prenesena u Sarajevo. Ta štamparija bila je svojina srpske opozicione političke grupe »Narod«, koja je izdavala i svoj list, štampan u ovoj štampariji. U toku prvog svjetskog rata prodana je. Kupio je najprije B. Mlinarević, pa poslije od njega prekupila štamparija D. A. Kajona. Ova je štamparija bila srednjeg kapaciteta. Štampala je pored lista »Narod« još i predratni časopis »Pregled« (urednik R. Radulović) i neke omanje edicije.

U Sarajevu je pred kraj 1912 godine otvorena **Litografija Milošević**, ali je radila kratko vrijeme. Početkom prvog svjetskog rata obustavila je rad i likvidirala.

Druga litografija u Sarajevu pod imenom »**Grafija**«, nastala je od Štamparije Buhvald B. Radila je neko vrijeme i poslije prvog svjetskog rata, dok je nije otkupio štampar Kriške i spojio sa svojom štamparijom.

**U MOSTARU** je za vrijeme Austrije radilo 8 štamparija: 1 stara i 7 novih. Od starih štamparija radila je samo Tiskara Don Frane Milićevića<sup>16</sup>). Nanovo su otvorene štam-

<sup>16)</sup> Vidi odjeljak: Štamparije otvorene za vrijeme Turske.

parije: Radovića, Pahera i Kisića, »Naroda«, Hrvatska narodna tiskara, Đure Džamonje, Muhameda Bekir Kalajdžića, Trifka Dudića.

Stamparija Radovića otvorena je u septembru 1891 godine. Najprije je nosila naziv **Prva srpska štamparija Vladimira M. Radovića**, pa poslije **Prva srpska štamparija u Mostaru** (Sinovi Mijata Radovića). Pod tim imenom radila je sve do 1904 godine, kada je prodana i prenesena u Sarajevo, gdje je kompletirana pa promjenila ime u Srpska dionička štamparija u Sarajevu.

U ovoj štampariji štampan je prvi srpski opozicioni i nezavisni list u Bosni i Hercegovini »Srpski vjesnik«. Do pojave »Srpske riječi« on je bio organ srpske autonomne borbe, kao što je »Musavat« bio organ muslimanske autonomne borbe. Osim lista »Srpskog vjesnika« štampan je u ovoj štampariji, koja je bila srednjeg kapaciteta i prilično dobro snabdjevena, i veći broj knjiga, između ostalih: Pjesme Alekse Šantića, sveska prva i druga, Pjesme Svetozara Čorovića, »Poniženi i uvrijeđeni« od Dostojevskog, »Kapetanova kćerka« od Puškina, kalendar »Neretljanin« za 1894 godinu, »Iz naroda i o narodu« od Luke Grđića - Bjelokosića, u tri knjige.

Godine 1878 otvorio je u Mostaru Antun Paher knjižaru i štampariju. Ta je štamparija sve do 1895 godine bila malog kapaciteta, pa je njen rad bio ograničen na sitne poslove. Izrađivala je većinom tiskanice i formulare malog formata. Godine 1895 udruži se Paher sa Đordjom i Ristom Kisićem, pa se njihova radnja prozva »**Knjižara i štamparija Pahera i Kisića**. Docnije se, od 1901 godine, zvala ova štamparija »**Štamparsko umjetnički zavod Pahera i Kisića u Mostaru**«. Štamparija je proširena i popunjena novim uređajem i osposobljena za veće radeve i sve štamparske poslove. To je bila najkompletiranija i najveća štamparija u Mostaru, uvijek sa dosta stručnih radnika. U ovoj štampariji štampani su časopisi i novine: Zora, Hercegovački slobodni dom, Hrvatski težak, Palangar, Rad, Delo (urednik Radulović Jovan), Pregled Male biblioteke, Narod (dok nije otvorena štamparija »Narod«), Musavat, 157 svezaka »Male biblioteke« i dosta veliki broj drugih knjiga i edicija.

Poslije smrti Đorđa Kisića (1913 godine) štampariju je vodio najprije sam Antun Paher pa poslije Rihard Paher sve do drugog svjetskog rata (1941), kada su je preuzele ustaše. Poslije rata 1945 godine prešla je pod Upravu narodnih dobara. Godine 1946 ušla je u sastav Gradske štamparije.

Knjižar Trifko Dudić otvorio je 1913 godine svoju štampariju pod imenom **Štamparija Trifka Dudića u Mostaru**. Štamparija je bila osrednjeg kapaciteta. Izrađivala je razne tiskanice, štampala literarni časopis »Zoru« i izvjestan broj knjiga. U 1928 godini prestala je da radi. 1946 godine ušla je u sastav Gradske štamparije u Mostaru.

Godine 1907 pokrenut je u Mostaru opozicioni politički list »Narod«, organ srpske nacionalističke grupe. Radi štampanja toga lista otvorena je u Mostaru nova štamparija pod imenom **Štamparija »Narod« d. d.** To je bila štamparija srednjeg kapaciteta snabdjevena novim mašinerijama i dobrim uredajem. List »Narod« prestao je izlaziti u Mostaru u oktobru 1908 godine. Štamparija je radila dalje sve do 1910 godine, kada je prenesena u Sarajevo. U Sarajevu je radila od 1911 sve do 1916 godine. Tada je prodana najprije B. Mlinareviću, pa poslije štamparu Albertu Kajonu. List »Narod« štampan je u njoj u Sarajevu od oktobra 1911 do Vidovdana 1914 godine.

U ovoj štampariji štampan je pored lista »Naroda« i list »Musavat« dok je izlazio u Mostaru, časopis »Pregled« (urednik R. Radulović) i još nekoliko knjiga, između ostalih neka djela književnika: Svetozara Čorovića, Alekse Šantića i Osmana Đikića.

Đuro Džamonja, urednik »Osveće«, otvorio je vlastitu štampariju 1907 godine pod imenom **Tiskara Đure Džamonje u Mostaru**. U toj štampariji, koja je bila osrednjeg kapaciteta, pokrenuo je Đuro Džamonja list »Hrvatska obrana«, koja je izlazila 1907—1908 godine. Početkom 1909 godine počeo je da izlazi novi list »Radnička obrana«; i on je štampan u ovoj štampariji. Pored tih listova štampano je u ovoj štampariji i nekoliko manjih književnih i drugih djela.

U 1909 godini štamparija je promijenila naziv u **Hrvatska narodna tiskara braće Stojkovića**. Pod tim imenom radila je do 1916 godine, kada je prestala da radi.

Knjižar Muhamed Bekir Kalajdžić u Mostaru pokrenuo je 1912 godine časopis »Biser«. Radi štampanja toga časopisa kupljena je u Zagrebu štamparija srednjeg kapaciteta i prozvana **Štamparija Muhameda Bekira Kalajdžića u Mostaru**. (Zvala se i Štamparija »Biser« i Prva muslimanska nakladna štamparija).

Pored časopisa »Biser« izdavala je Kalajdžićeva knjižara i kolekciju knjiga razne sadržine pod imenom »Muslimanska biblioteka« (među ostalim i Pjesme Muse Ćazima Čatića, Pod drugim suncem, pripovijetka od A. H. Bjelavca, Iz života za život, Poučne i zabavne priče za islamsku mladež, Kratak pregled perziske književnosti od H. Doge, Kakav je narod arapski od A. Kadića, Nova vremena od E. Mulabdića).

Za vrijeme prvog svjetskog rata nije radila. Godine 1919 prodana je u Sarajevo političkom listu »Srpska zora«. Kad je »Srpska zora« prešla u Beograd 1920 godine, prenesena je u Beograd i ova štamparija.

**U TUZLI** su za vrijeme Austrije radile 4 štamparije, sve nanovo otvorene. To su bile štamparije: Sekulića, Liskija, Pissenberga i Schurmachera i Engla. Neke od ovih štamparija bile su srednjeg, a neke manjeg kapaciteta.

Štamparija Nikole Pissenberga prenesena je iz Bijeljine. U Tuzli je počela rad 1897 godine. Godine 1900 ušao je u firmu i Jozef Schnürmacher, pa se prozvala **Štamparija Pissenberga i Schnürmachersa**. Pod tim imenom radila je do smrti Jozefa Schnürmachersa. Poslije smrti Jožefa Schnürmachersa, 1902 godine, istupio je iz firme Pissenberg i štamparija je nastavila rad pod imenom **Štamparija Schnürmachersa nasljednika (udovice Julije)**. Pod tim imenom radila je sve do kraja prvog svjetskog rata. Poslije je otkupio štampar Liske i spojio sa svojom štamparijom. Bila je osrednjeg kapaciteta.

**Štamparija Adolfa Engla** počela je rad 1907 godine i radila do kraja prvog svjetskog rata. Tada je prenesena u Zagreb. Bila je srednjeg kapaciteta.

**Štamparija Liske i Comp (A. Vajs)** počela je rad 1913 godine i radila do kraja prvog svjetskog rata. Godine 1919 otkupio je jedan dio ove štamparije štampar Sekulić, a jedan je dio prenesen u Zenicu, gdje je radila pod imenom **Štamparija Adolfa Vajsa**.

**Štamparija Riste Sekulića** otvorena je 1911 godine. Otvorio je štampar Risto Sekulić. Pod tim imenom radila je do 1947 godine, kada je ušla u sastav nove štamparije pod imenom **Okružna štamparija Tuzla**. (U ovoj štampariji su štampani listovi: »Oslobođenje«, »Srpska zora«, »Narodne novine«, »Naša opština«, »Front slobode«, »Omladinska pruga«).

**U BANJALUCI** i okolini su za vrijeme Austrije radile 4 štamparije, sve nanovo otvorene. To su bile štamparije: Ugrenovića, Srca Isusova kod trapista, Fona i Grgića, Jovića i druga i J. S. Wolfa. Neke od ovih štamparija bile su srednjeg, a neke malog kapaciteta.

Prva je bila štamparija S. Ugrenovića, srednjeg kapaciteta. Otvorio je Spiridion Ugrenović 1900 god. Poslije je promijenila naziv u **Štamparija Sp. Ugrenovića i Sinova**. Pod tim imenom radila je do kraja prvog svjetskog rata. (U ovoj štampariji štampani su časopisi i listovi: Kočićeva »Otadžbina«, »Razvitak«, »Čičak«, »Naš život«, »Država«/ (»Narodna jedinstvena država«), »Narodna volja«, »Glas odbora radikalne stranke«, »Zmijanje«, »Književna krajina« i neke knjige). Poslije prvog svjetskog rata vodila se neko vrijeme pod imenom **Štamparija Dušana Ugrenovića**, poslije pod imenom »Glasa Krajine«, pa su je 1929 godine otkupili braće Jakšići i vodili pod imenom **Štamparija braće Jakšića** do drugog svjetskog rata. Početkom rata 1941 godine prestala je da radi. Poslije Oslobođenja nastala je od ove štamparije i Tiskare Fon i Grgić nova štamparija pod imenom **Štamparija »Glas«**. Kao svojina Oblasnog odbora Fronta za Bos. Krajinu radila je neko vrijeme (do 1949) pa je najposlije postala vlasništvo Gradskog narodnog odbora Banja-

Iuka (Prosvjetno odjeljenje). U ovoj štampariji štampani su listovi: Dačko kolo, Novi život, Glasnik banjalučke biskupije, Glasnik udruženja gostoničara, »Glas«, Pozorišni list, Grmeč, Graditelj, Bilten podružnice Društva inžinjera i tehničara u Banjaluci, Drvarska radnica.

**Štamparija J. S. Wolf.** Knjižar J. S. Wolf otvorio je 1886 godine malu štampariju pod svojim imenom. Izradivala je sitnije stvari, formulare i tiskanice. Poslije 1900 godine otkupiše ovu štampariju knjižari Fon i Grgić, kompletiraše je i prozvao Štamparija Fon i Grgić (Wolf J. S.). Pod tim imenom kao štamparija srednjeg kapaciteta radila je do kraja prvog svjetskog rata. Poslije prvog svjetskog rata kupi tu štampariju Z. Jović i prozva Štamparija Jovića i druga. Ova štamparija radila je sve do drugog svjetskog rata. (U ovoj štampariji štampani su Zemljoradnik i Težačko pravo). Poslije oslobođenja ušla je u sastav štamparije »Glas«.

**Štamparija Srca Isusova u manastiru Marije Zvijezde kod Banjaluke** (Typis S. S. cordis Jesu in manasterio Mariae Stellae O. C. R panes Banjalucensis). Katolički red Trapista kod Banjaluke otvorio je za vrijeme Austrije svoju manastirsку štampariju pod gornjim imenom. Ova je štamparija bila manjeg kapaciteta i izradivala je stvari potrebne manastiru i banjalučkoj katoličkoj dijecezi. U njoj su, pored ostaloga, štampani i šematizmi Banjalučke dijaceze. Radila je do 1945 godine.

**U BOSANSKOM NOVOM** je 1912 godine otvorena štamparija malog kapaciteta pod imenom Štamparija Stjepana Balaša. Radila je do kraja prvog svjetskog rata.

**U BIHAĆU** su za vrijeme Austrije radile dvije novo otvorene štamparije: Trupkovića i Price. Obje su bile osrednjeg kapaciteta.

**Štamparija Franca Trupkovića** otvorena je 1912 godine. Radila je do pred kraj prvog svjetskog rata. Poslije rata kupio je Ante Vugrin i otvorio štampariju pod svojim imenom. Štamparija Ante Vugrina.

Kada su partizani osvojili Bihać 1942 godine prenesen je jedan dio Vugrinove štamparije u Driniće kod B. Petrovca. Za vrijeme četvrte ofanzive uništili su je Njemci u klišuri kod Rame.

**Štamparija Milana Price** otvorena je 1911 godine. Bila je srednjeg kapaciteta i radila je do kraja prvog svjetskog rata. Tada su je otkupili Furdek i Mandić i vodili pod imenom **Štamparija Furdeka i Mandića**. Oko 1930 godine prestala je da radi i prodana.

**U BRČKOM** je štampar Sohr otvorio za vrijeme Austrije 1897 god. svoju štampariju i vodio je pod imenom **Štamparija Eduarda Sohra**. To je bila štamparija manjeg kapaciteta. Poslije prvog svjetskog rata otkupi je 1925 g. Emil Glater i prozva **Štamparija Emila Glatera**. Pod tim imenom radila je do kraja drugog svjetskog rata. Tada je preuze Sreska uprava državnih dobara i prozva **Štamparija Sunđa**. Kao svojinu Sreskog narodnog odbora radi i danas pod imenom **Gradska štamparija (Prosvjetno odjeljenje Brčko)**. U ovoj se štampariji štampana su neko vrijeme »Omladinska pruga«.

**U BIJELJINI** su za vrijeme Austrije počele raditi dve štamparije: S. Gerbe i Pissenberga. Godine 1896 otvorio je S. Gerba štampariju pod imenom **Knjigotiskara S. Gerba**. Radila je do 1906 godine kada je likvidirala. Kupio je knjižar Sofrenić i vodio pod svojim imenom **Štamparija Riste Sofrenića**. Radila je do 1932 godine kada su je otkupili štampari Milosavljević i Radovanović i vodili pod svojim imenom. (U ovoj štampariji štampani su listovi »Semberija« i »Glas Semberije«).

U Bijeljini je 1895 godine počela rad i **štamparija Pissenberga**, ali je ubrzo prenesena u Tuzlu gdje je radila duže vremena.

**U PRIJEDORU** je za vrijeme Austrije radila jedna nanovo otvorena štamparija. Nikodim Mijatović, knjižar u Prijedoru, otvorio je 1909 godine štampariju manjeg kapaciteta i vodio je do početka prvog svjetskog rata pod imenom

nom Štamparija Nikodima Mijatovića. Poslije prvog svjetskog rata otkupio je tu štampariju Vučen Štrbac i vodio je pod imenom Štamparija Vučena Štrpea. Početkom drugog svjetskog rata prestala je da radi. (U ovoj štampariji štampan je časopis »Novi život« St. Stojanovića). Za vrijeme rata prenesena je ova štamparija na Kozaru.

**U TREBINJU** je za vrijeme Austrije radila štamparija koju je otvorio 1910 godine Jevto Dučić pod imenom **Narodna štamparija Jevte Dučića i druga**. Štamparija je bila omanjeg kapaciteta. Štampala je većinom razne kancelarske formulare i tiskanice. Od knjiga štampala je »Veliki srpski kuvar« od Zorke Babić-Mitrović. Godine 1913 prestala je da radi. Poslije prvog svjetskog rata prodana je i prenesena u Sarajevo, gdje je proradila 1920 godine pod imenom **Radnička štamparija Jovana Šmitrana i druga**. Zatim je promjenila ime u **Radnička štamparija »Zvono«**, pa u **Štamparija Petra Gakovića**.

**U TRAVNIKU** je za vrijeme Austrije radila štamparija koju je otvorio knjižar Franjo Lipski 1904 godine pod imenom **Štamparija Franje Lipskog**. Štamparija je bila srednjeg kapaciteta. Za vrijeme Oslobodilačkog rata prenesene su mašine iz ove štamparije u Jajce gdje su radile do Oslobođenja. Poslije Oslobođenja povraćene su mašine opet u Travnik u staru štampariju. Godine 1949 prenesena je cijela ova štamparija u Zenicu, gdje je radila do polovine 1951 godine. Tada je opet povraćena u Travnik. Radi i danas kao **Štamparija Gradskog narodnog odbora**.

**U LIJEVNU** je oko 1904 godine otvorio Kaić Mato Mihin štampariju pod imenom **Tiskara Kaić Mato Mihin**. To je bila štamparija malog kapaciteta. Izrađivala je samo sitnije stvari. Kada su partizani 1942 godine osvojili Livno, otkupili su ovu štampariju i opremili u Driniće kod Bosanskog Petrovca.

## Nove štamparije u staroj Jugoslaviji

Poslije sloma Austrije nastavile su neke štamparije, koje su u času sloma radile u Bosni i Hercegovini, svoj rad i dalje pod prijašnjim ili novim imenom, dok su neke tom prilikom likvidirane.

Pored tih štamparija radile su i nanovo otvorene štamparije u Sarajevu i izvan Sarajeva. Tih je novih štamparija bilo znatno više nego onih što su otvorene za vrijeme Austrije.

I stare naslijedene iz vremena Austrije i nanovo osnovane štamparije u staroj Jugoslaviji radile su i u novim političkim prilikama uglavnom pod istim uslovima kao što su radile i prije sloma Austrije. Otvaranje novih štamparija zavisilo je od dozvole političke vlasti, jer su i pod starom Jugoslavijom štamparije tretirane kao koncesionirane radnje. I štamparski gremij imao je svoju riječ pri otvaranju novih štamparija. U pogledu finansiskog stanja sve su štamparije i u staroj Jugoslaviji laborirale i skoro se sve borile sa finansiskim poteškoćama. Pošto ih je bilo nesrazmerno mnogo prema štamparskim potrebama, nisu uglavnom ni mogle da postignu veći prosperitet i da povećaju kapacitet svoje produkcije. Stara praksa, često mijenjanje vlasnika i srazmjerno kratkog života rada, vladala je i za vrijeme stare Jugoslavije. I u pogledu broja radnika i pomoćnog osoblja bile su slične prilike kao i za vrijeme Austrije. Skoro su bez izuzetka svi stručni grafički radnici bili domaći sinovi i nije bilo potrebe da se dobavljuju sa strane. Nastavljala se borba oko štamparske tarife koja je trebala da reguliše odnos izučenih radnika prema broju šegrta i odnos radnika prema vlasniku štamparije, da normira radno vrijeme i nagrade, da precizira prava radnika i njihovu zaštitu od neposrednog postupka, pa koliko je bilo

moguće i od eksploatacija, da čuva interes radnika, nastojeći da se stanje grafičkih radnika što više popravi i unaprijedi.

Što se tiče štamparskog uređaja i kapacita rada pojedinih štamparija, stanje je bilo različito: bilo je, kao i za vrijeme Austrije, pored štamparija sa većim kapacitetom sposobnih da izrađuju i većih i težih stvari (iako ne svih), u mnogo većem broju štamparija sa srednjim i malim kapacitetom. Štamparije sa većim kapacitetom bile su skoro sve u Sarajevu. Izvan Sarajeva su bile štamparije u ogromnoj većini srednjeg i malog kapaciteta.

Nadzor nad štamparijama vodile su upravne vlasti; štamparski gremijum vodio je nadzor, uglavnom, nad unutrašnjim radom štamparija, dok je tipografski Savez vodio borbu i brigu o tome da se prava radnika poštuju i radnici zaštite od progona, represalija i smetanja rada.

U staroj Jugoslaviji radile su i neke stare, osnovane za vrijeme Austrije, i nanovo osnovane štamparije. Neke su radile sve do rata 1941 godine, a neke su već prije prestale da rade ili likvidirale. Za vrijeme stare Jugoslavije radile su 43 štamparije: 22 stare i 21 nova.

**U SARAJEVU** su u staroj Jugoslaviji radile 22 štamparije: 9 starih i 13 novih. Od starih, otvorenih za vrijeme Austrije, nastavile su rad: Zemaljska štamparija, Bosanska pošta, Prva srpska štamparija Riste J. Savića, Štamparija Alberta Kajona, »Grafija«, Srpska dionička štamparija (Štamparija društva »Prosvete«), Islamska dionička štamparija, Hrvatska tiskara, Štamparija Gustava Kriške<sup>17)</sup>.

Nanovo otvorene štamparije bile su štamparije: Mena-hema Pape, »Srpske zore«, Štamparski zavod, Radnička štamparija (Štamparija Petra Gakovića), »Obod«, »Narod« (T. Mučibabića), Marka Slijepčevića, Dušana Dozeta, »Jugoslavenske pošte«, Omerta Šehića, Trgovačka Mate Ramljaka, Državnog muzeja, Ruskaja tipografija.

<sup>17)</sup> O ovim štamparijama vidi u odjeljcima: Štamparije otvorene za vrijeme Turske i Austrije.

Knjižar Menahem Papo otvorio je 1919 godine štampariju malog kapaciteta pod imenom **Štamparija Menahema Pape**. Ta je štamparija izradivala uglavnom razne formулare i radila do početka rata 1941 godine. Poslije rata preuzela je ovu štampariju Uprava narodnih dobara.

Odmah poslije prvog svjetskog rata pokrenut je list »Srpska zora«. U 1919 godini otkupila je »Srpska zora« Kalajdžićevu štampariju u Mostaru i prenijela je u Sarajevo. Tada je osnovana nova štamparija pod imenom »Štamparija »Srpske zore«. Ova štamparija radila je u Sarajevu kraće vrijeme. U 1920 godini prenesena je u Beograd zajedno sa listom »Srpska zora«.

Godine 1923 osnovana je u Sarajevu dionička štamparija pod imenom **»Štamparski zavod d. d. Sarajevo«**. To je bila štamparija srednjeg kapaciteta. U Sarajevu je radila do 1931 godine, kada je preselila u Zagreb. Godine 1920 otvorena je u Sarajevu **Radnička štamparija Šmitrana i druga**. Nastala je od Narodne štamparije koja je do te godine radila u Trebinju. Kad je trebinjska Narodna štamparija prenesena u Sarajevo, prozvana je »Radnička štamparija Šmitrana i druga«. Poslije je tu štampariju otkupila frakcija socijaldemokratske stranke (nacionalsocijalisti), koja je 1914 i 1919—1921 izdavala svoj list »Zvono«, pa je štamparija tada prozvana **Radnička štamparija »Zvono«**. Pod tim imenom radila je neko vrijeme, dok nije dobila novog vlasnika i prozvala se **Štamparija Petra Gakovića** (1921). Godine 1927 obustavila je rad pa je prodana Srpskoj centralnoj banci u Sarajevu.

Godine 1923 otvorena je **Štamparija »Obod«**. Vlasnik joj je bio Zemljoradnička stranka u Bosni i Hercegovini. Pod imenom »Obod« radila je ova štamparija do 1932 godine, kada je prodana. Kupio je V. Rundo, pa je ponovo otvorio pod imenom **Štamparija »Zadruga«, d. d.** Ali je i »Zadruga« ubrzo prestala da radi (1933 godine).

U štampariji »Obod« štampan je »Težački pokret«, organ Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini, politički list »Narod« i prve godine posljeratnog časopisa »Pregleda«. Osim toga štampane su u toj štampariji i nekolike privatne edicije. Bila je srednjeg kapaciteta.

Stampar Todor Mučibabić otvorio je 1932 godine u Sarajevu svoju štampariju manjeg kapaciteta i vodio je najprije pod imenom **Stamparija »Narod«**, pa kasnije **Stamparija »Narod« Todor Mučibabić i sinovi**. Godine 1949 preuzeo je **»Radnik«**, sindikalno izdavačko i knjižarsko preduzeće u Sarajevu, ovu štampariju i prozvao **Stamparija »Radnik«**. Poslije je ova štamparija ušla u sastav Invalidske štamparije. Radi i danas.

Godine 1929 otvorio je štampar Marko Slijepčević štampariju pod imenom **Stamparija Marka Slijepčevića**. Docnije je promijenila naziv u **Sarajevska štamparija**. Slijepčević je i nadalje ostao vlasnik te štamparije. Pod imenom **»Sarajevska štamparija«** radila je do 1949 godine, kada je nacionalizovana i prenesena u Zenicu, gdje je ušla u sastav Gradske štamparije.

Godine 1927 kupio je štampar Dušan Dozet od Srpske centralne banke u Sarajevu inventar bivše štamparije Petra Gakovića, kompletirao ga pa otvorio štampariju srednjeg kapaciteta pod imenom **Stamparija Dušana D. Dozeta**. Pod tim imenom radila je sve do njegove smrti (1948 godine). Od njegovih nasljednika prekupilo ju je Ministarstvo unutrašnjih djela. Radi i danas.

1929 godine pokrenut je političko-informativni dnevnik **»Jugoslavenska pošta«**. Izdavalо ga je komanditno društvo M. Kujić i drug. To društvo otvorи te iste godine i štampariju većeg kapaciteta i prozva je **Stamparija »Jugoslavenska pošta« M. Kujić i drug**. Štamparija je bila jedna od većih i dobro sortiranih sarajevskih štamparija. U njoj je radio uvijek veći broj stručnih grafičara. Poslije Oslobođenja popuni se još više i u 1947 godini prozva **Stamparija »Oslobođenje« Sarajevo**. Pod tim imenom, kao filiala Stamparskog zavoda **»Oslobođenje«**, radila do 1951 godine, kada je preseljena u ulicu Pavla Goranina i prozvana **Stamparski zavod »Oslobođenje«**. U njoj se stampa list **»Oslobođenje«** i veliki broj drugih raznovrsnih publikacija.

Stampar Omer Šehić otvorio je 1929 godine treću muslimansku štampariju u Sarajevu pod imenom **Stamparija Omera Šehića, Sarajevo**. Štamparija je bila srednjeg kapaciteta. Radila je pod tim imenom sve do 1948 godine, kada je prodana Gradskoj štampariji u Sarajevu.

Godine 1930 otvorena je u Sarajevu **Trgovačka štamparija Mate Ramljaka i druga (R. Šrameka)**. To je bila štamparija malog kapaciteta za izradu raznih formulara, tiskanica, trgovačkih pisama i raznih sitnijih stvari. Radila je do kraja Oslobođilačkog rata (1941—1945). Poslije rata prešla je pod Upravu narodnih dobara.

Državni Muzej u Sarajevu nabavio je poslije prvog svjetskog rata štampariju omanjeg kapaciteta, koja je vodena pod imenom **Štamparija Državnog muzeja**. U njoj su se najviše stampale razne tiskanice i naučne stvari, koje je Muzej izdavao. Jedno vrijeme štampan je i list »Narodno zdravlje«. Radila je neko vrijeme i poslije 1945 godine.

Ruski kadetski korpus u Sarajevu imao je od 1924 godine svoju tipografiju (**Ruskaja Tipografija**). Prestala je da radi 1941 godine.

**U DERVENTI** je poslije prvog svjetskog rata oko 1930 godine otvorio štampariju knjižar Josip Laj i vodio je pod imenom **Štamparija Josipa Laja**. Bila je štamparija najprije manjeg kapaciteta, pa poslije većeg. Poslije drugog svjetskog rata prozva se ta štamparija **Štamparija Gradskog narodnog odbora (»Gradska štamparija«) Derventa**. Radi i danas.

**U ZENICI** su prije Oslobođilačkog rata radile dvije štamparije: **Štamparija Adolfa Vajs-a i Štamparija Rafaela Trinki**. Vlasnici su joj bile knjižara i papirница pod imenima R. Trinki i A. Vajs. Bile su obe manjeg kapaciteta i radile do početka drugog svjetskog rata. (U ovim štamparijama štampani su listovi: Kapidžik i Narodne novine). Poslije rata formirala se od štamparije Vajs-a **Štamparija sreskog narodnog odbora u Zenici**, a od štamparije R. Trinke **Štamparija Željezare**. U Štampariji sreskog narodnog odbora štampani su listovi: Bilten Sreskog sindikalnog vijeća, Pozorišni list i Borba na Omladinskoj pruzi, a u Štampariji Željezare list Udarnik Željezare.

**U PRIJEDORU** je stara štamparija Nikodima Mijatovića (osnovana 1909) nastavila u staroj Jugoslaviji rad pod imenom **Štamparija Vučena Štrpea**. Radila je do rata 1941



godine. Godine 1942 prenijeli su je partizani najprije u Kozaru pa u Driniće gdje je ušla u sastav Štamparije »Borbe«.

**U MOSTARU** su za vrijeme stare Jugoslavije radile tri štamparije: 2 stare i 1 nova. Od starih štamparija, osnovanih za vrijeme Austrije, nastavile su rad: Hrvatska tiskara franjevačkog reda i Štamparija Pahera i Kisića.\* Nanovo osnovana radila je štamparija Dušana Gordića.

Štampar Dušan Gordić otvorio je oko 1930 godine svoju štampariju manjeg kapaciteta pod imenom **Štamparija Dušana Gordića**. Radila je od 1930—1947 godine, kada je prestala da radi. Izrađivala je samo manje, sitnije stvari. Poslije je ušla u sastav Gradske štamparije u Mostaru.

**U BANJALUCI** su u staroj Jugoslaviji radile 4 stare štamparije i 1 nova. Sve su stare štamparije otvorene za vrijeme Austrije: Štamparije Ugrenovića, Srca Isusova kod trapista, Zvonimira Jovića i druga i Fona i Grgića.

Poslije prvog svjetskog rata kupila je Radikalna partija u Banjaluci štampariju Ugrenovića i prozvala je **Štamparija »Glasa Krajine«**. Oko 1929 god. kupili su braća Jakšići ovu štampariju i vodili je do 1941 godine pod imenom **Štamparija braće Jakšića**. Tada su je ustaše konfiskovale. Za vrijeme rata prenesen je jedan dio ove štamparije u Jajce. Poslije Oslobođenja povraćen je taj dio štamparije opet u Banjaluku. Od ove štamparije i Štamparije Zvonimira Jovića formirana je poslije **Štamparija »Glas«**.

**U TUZLI** su radile za vrijeme stare Jugoslavije 2 štamparije: jedna stara i jedna nova. Od starih štamparija nastavila je rad jedino Štamparija Riste Sekulića. Nova je štamparija bila Štamparija Jove Petrovića. (O Štampariji Riste Sekulića vidi u odjeljku: Štamparije otvorene za vrijeme Austrije).

Štampar Jovo Petrović otvorio je svoju štampariju 1923 godine pod imenom **Štamparija Jove Petrovića**. Pod tim imenom radila je do 1938 godine, kada je promijenila vlasnika. Novi vlasnik postao je Božo Lemezović. Pod imenom **Štamparija Bože Lemezovića** radila je do 1947 godine,

kada je prodana Okružnoj štampariji. (U ovoj štampariji štampani su »Vjesnik Sokolske župe u Tuzli«, »Sredina«, »Rad«, »Narodni list«, »Hikjmet« i nekoliko drugih edicija).

**U BIHAĆU** su u staroj Jugoslaviji nastavile rad obje štamparije otvorene za vrijeme Austrije, ali pod promijenjenim imenom (vlasnikom). Štampariju Milana Price kupili su **Furdek i Mandić**, a štampariju Franca Trupkovića **Ante Vugrin**.

Štamparija Furdek i Mandić prestala je da radi oko 1932 godine. Štamparija A. Vugrina radila je do 1942 godine kada je postala partizanska i prenesena u Driniće kod B. Petrovca. Poslije Oslobođenja povraćena je u Bihać i kao svojina sreskog komiteta Partije radi i danas pod imenom **Štamparija Bratstvo**.

**U BRČKOM** je nastavila rad u staroj Jugoslaviji stara štamparija Eduarda Scra. Štamparija Eduarda Sora prestala je da radi 1925 godine (prodana). Kupio je Emil Glater i formirao novu štampariju pod imenom **Štamparija Emila Glatera**. Radila je do rata 1941 godine, kada je konfiskovana. Poslije Oslobođenja postala je svojina Sunda (Sreske uprave narodnih dobara). Danas radi pod imenom **Gradska štamparija Brčko**.

**U TRAVNIKU** je nastavila rad stara štamparija, otvorena za vrijeme Austrije, **Štamparija Franje Lipskoga**. Radila je do rata 1941 godine, kada je prestala da radi. Za vrijeme rata prenesena je velika mašina u Jajce, odakle je vraćena poslije svršetka rata. Danas radi kao svojina Gradskog narodnog odbora pod imenom **Gradska štamparija**.

**U DOBOJU** je neko vrijeme pred drugi svjetski rat otvorena štamparija manjeg kapaciteta pod imenom **Štamparija Trinki Moric**. Poslije rata prozva se **Narodna štamparija**. (U njoj se štampao »Dobojski list«).

**U BOSANSKOJ GRADİŞĆI** su otvorene poslije prvog svjetskog rata dvije štamparije manjeg kapaciteta: **Štampa-**

rija Debača Nikole i Štamparija Lovrić Gertrude. Obje su bile svojina knjižara i papirnica pod istim imenom. Štamparija N. Debače konfiskovana je 1941, a Štamparija G. Lovrić prestala je s radom poslije Oslobođenja.

Od ove dvije štamparije formirao je Hasan Bošnjak jednu i vodio pod svojim imenom do 1948 godine. Tada je prozvana Štamparija Gradskega narodnog odbora B. Gradiška. Vlasnik joj je ostao i dalje H. Bošnjak. Radi i danas.

**BIJELJINA.** Za vrijeme stare Jugoslavije prestala je oko 1932 godine da radi Štamparija R. Sofrenića. Tu su štampariju kupili i kompletirali štampari Milosavljević i Radovanović i vodili je najprije pod svojim imenom. Poslije je ta štamparija vođena pod imenom Štamparija Vlaste Milosavljević. Bila je srednjeg kapaciteta. Za vrijeme rata prenesen je jedan dio ove štamparije u Trnavu i u Srijem. Poslije Oslobođenja vraćena je Trnovska štamparija opet u Bijeljinu gdje je stara Štamparija Vlaste Milosavljevića nastavila rad i radila sve do 1948 godine. Tada je nacionalizovana i prozvana Gradska štamparija. Radi i danas. U njoj se štampao list »Naš učenik«.

# Partizanske štamparije za vrijeme Oslobođilačkog rata 1941 – 1945

Za vrijeme Oslobođilačkog rata (1941—1945) radilo je na teritoriji Bosne i Hercegovine nekoliko štamparija. To su bile većinom male štamparije snabdjevene najnužnijim mašinskim uređajem, bojama, slovima i hartijom. Na njima su štampane: novine, knjige, brošure, vojne zapovjedi, proglaši, letci, razni formulari i druge potrebne stvari. Ove su štamparije učinile neprocjenljivu uslugu narodnoj stvaru, pomogle uspješnom razvoju Narodnooslobodilačke borbe i znatno doprinijele širenju ideja i nazora koji su rukovodili i pokretali oslobođilačku borbu. — Prolazile su kroz razne faze, teške i neobične situacije. Često puta morale su se premještati s jednog mesta u drugo. Ponekada su zakopavane u zemlju i bunkere, a poneke od njih pronalazio je neprijatelj, pa ih ili oštećivao, ili sasvim uništavao. Što je ostalo od ovih štamparija jednim dijelom smješteno je poslije Oslobođenja u Muzej Narodnooslobodilačke borbe, a jednim dijelom vraćene u prijašnje mjesto.

Tih štamparija bilo je jedanaest: jedna u Sarajevu (tajna), dvije driničke, jedna drvarska, jedna iz Banjaluke, jedna kozarska, jedna iz Travnika, jedna u Birču, jedna u Tavni i dvije u Hercegovini. Od tih jedanaest štamparija radilo je: šest u Bos. Krajini, dvije u Hercegovini, dvije u Istočnoj Bosni i jedna u Srednjoj Bosni<sup>18)</sup>.

---

<sup>18)</sup> O partizanskim štamparijama u Jugoslaviji za vrijeme Oslobođilačkog rata pisao je opširnije Vladimir Dedijer u knjizi objavljenoj 1945 godine, u izdanju „Kulture“ u Beogradu, pod naslovom: **Partizanske štamparije**. Po toj knjizi, po napisima u dnevnoj štampi i ličnom obavještenju napravljen je ovaj kratki prikaz rada i sudbine partizanskih štamparija na području Bosne i Hercegovine.

**1—2 DRINIĆKE STAMPARIJE (ŠTAMPARIJE »BOR-BE«).** U Drinićima, u Petrovačkom Polju, radile su dvije stamparije, jedna za drugom: livanjska i bihaćka.

a) **LIVANJSKA.** Kad su partizani, u mjesecu avgustu 1942 godine, osvojili Livno, zatekli su u njemu malu štampariju (nožni tigl) Mate Kaića. Tu su mašinu, koja je bila prilično snabdjevena bojama, olovom i papirom, otkupili partizani od vlasnika i smjestili je najprije u selo Pidriš, između Prozora i Gornjeg Vakufa, gdje je ostala kratko vrijeme (do septembra), pa poslije prenesena u Driniće, gdje je ostala sve do novembra 1942 godine. Toga mjeseca predana je Oblasnom komitetu za Bosansku Krajinu, koji je štampariju smjestio na planini Šatoru kod Prozora.

Na Šatoru je radila štamparija do četvrte ofanzive (1943 godine). Kad su naišli Nijemci i ustaše, zakopana je štamparija u zemlju. Poslije svršene ofanzive iskopana je pa prenesena najprije u Prekaju (glamočki srez), pa zatim u Busije (srez bosanskopetrovački). Za vrijeme šeste ofanzive štamparija je zakopavana u zemlju ponovo. Za vrijeme sedme ofanzive popalili su Nijemci selo Busije. Požar nije zahvatio štampariju koja je još prije toga zakopana. Kad je prošla ofanziva, štamparija je izvađena iz zemlje i prenesena na Medveđe Brdo kraj Sanice. Odatle je, dosta cstećena, prenesena u oslobođeno Jajce. Tu je dočekala Oslobođenje, pa poslije prenesena u Muzej Narodnooslobodilačke borbe.

U ovoj štampariji, koja je računana u najorganizovanije partizanske štamparije, štampano je vrlo mnogo stvari, osobito za vrijeme rada u Drinićima i za vrijeme rada u Busijama. U njoj je štampan »Vojno-politički pregled Vrhovnog štaba«, »Borba«, »Oslobođenje«, »Glas«, »Mladi Krajišnik«, »Mi mladi«, »Nova Jugoslavija« i veliki broj letaka, proglaša i drugih stvari.

b) **BIHAĆKA.** U novembru 1942 godine, kada su partizani oslobodili Bihać, prenio je drug Veselin Masleša iz Bihaća u Driniće jednu štampariju zajedno sa novim slovima i dosta hartije. Mašina je bila nožni tigl. U Drinićima

je radila ova štamparija nesmetano sve do četvrte ofanzive. Za vrijeme te ofanzive prenesena je u mjesecu februaru 1943 godine u klisuru Rame, kod Gračanice, u blizini Prozora, i tu zakopana. Kad su Nijemci prolazili kroz klisuru, otkrili su štampariju i uništili je dinamitom.

U ovoj i Livanjskoj štampariji, dok su radile u Drinićima, štampano je, prema Dedijeru, 68 publikacija u 181.147 primjeraka na preko 2.000.000 stranica obične osmine. Od listova i knjiga štampani su tu: »Borba«, »Narodno oslobođenje«, »Bilten Vrhovnog štaba«, »Omladinska borba«, »Žena danas«, »Krajiški partizan«, Osnove lenjinizma, Staljinovi govor, »Proleter«, brošure o Jasenovačkom logoru i Narodnooslobodilačkoj borbi, »Paprika«, geografska karta Istočnog fronta i veliki broj letaka, proglaša i formula-  
ra razne vrste. U Drinićkim štamparijama je radilo oko 16 radnika i radnica.

**3) ILEGALNA SARAJEVSKA ŠTAMPARIJA.** Odmah poslije okupacije Bosne i Hercegovine poslao je iz Zagreba u Sarajevo Pavle Pap malu tigl mašinu i nešto štamparskog materijala. Štamparija je počela rad kao ilegalna. Na Vidovdan 1941 godine, upravo kad je u toj štampariji slagan proglaš Centralnog komiteta, upali su u štampariju agenti ustaški, zaplijenili je i uhapsili Ferida Čengića i Đuru Pucara koji su se zatekli u štampariji.

**4) DRVARSKA ŠTAMPARIJA.** U martu 1944 godine prenesena je iz Gline, u Hrvatskoj, tigl mašina i nešto štamparskog materijala u Šipovljane iznad Drvara. Za kompletiranje ove štamparije nabavljeni su u Bariju, u Italiji, nož za sječenje hartije i velike količine hartije, boje i drugih stvari. Za vrijeme sedme ofanzive napali su Nijemci i Šipovljane. Štamparija je tada zakopana u zemlju, ali su je Nijemci pronašli, uništili veliki nož za sječenje hartije, a mašinu i ostali uređaj rasturili.

U ovoj štampariji radilo je desetak drugova i štampa-  
no nekoliko stvari. Za vrijeme Drugog omladinskog kon-  
gresa štampan je kongresni list.

**5) KOZARSKA ŠTAMPARIJA.** Početkom marta 1942 godine oslobođili su krajiški partizani Prijedor. Tom prilikom pronašli su u gradu modernu štampariju sa šnel-prešom. Snel-presa i nešto štamparskog materijala odneseni su na Kozaru i smješteni u selu Vitlovsкоj. Za vrijeme ofanzive na Kozari (krajem maja) zakopana je šnel-presa u bunker. Kad je prošao napad na Kozaru, iskopana je štamparija i poslana u Driniće (Štampariji »Borbe«).

U ovoj štampariji, u kojoj su radila 3 druga, štampane su pored ostalog »Krajiške novine«.

**6) BANJALUČKA ŠTAMPARIJA.** Kad je oslobođena Banjaluka (1944 godine) zaplijenjena je u Banjaluci štamparija sa novim, većim tiglom. Na toj mašini štampan je još u toku borbe za Banjaluku jedan broj »Oslobodenja«, organa Jedinstvenog fronta Bosne i Hercegovine. Poslije je Vilko Vinterhalter, zajedno sa svoja četiri saradnika, prenio tigl i ostali materijal u Jajce, gdje je ova štamparija, u društvu sa Livanjskom, nastavila rad.

**7) TRAVNIČKA ŠTAMPARIJA.** Mjesec dana poslije banjalučke štamparije prenesena je u Jajce iz Travnika velika šnel-presa sa štamparskim materijalom, gdje je zajedno sa ostalim prenesenim mašinama nastavila rad. Poslije Oslobođenja povraćena je travnička mašina u Travnik, a banjalučka smještena u Muzej.

**8) HERCEGOVAČKA ŠTAMPARIJA.** U mjesecu maju 1943 godine prenesena je iz Dubrovnika uz pomoć dubrovačke organizacije mala štamparija (tigl, nešto slova, hartije i drugog štamparskog materijala) u Hercegovinu i smještena u selo Grude (Ljubuški srez). Radila je kraće vreme, jer su je četnici pronašli i uništili.

**9) BIRAČKA ŠTAMPARIJA.** Na tromedi sela Kneževića, Petrovića i Vlačića, ispod brajinačkog groblja, radila je 15 mjeseci tajna istočno-bosanska štamparija koja je odigrala veliku ulogu u Narodnooslobodilačkoj borbi Istočne Bosne. Ova je štamparija osnovana u oktobru 1943 go-

dine, poslije oslobođenja Tuzle. Iz Tuzle je prenesena u Birač mala tigr mašina, nešto slova i hartije. Štamparija je smještena u jednu potpuno osamljenu kuću kraj puta. Tu je radila do ljetne ofanzive 1944 godine. Tada je zakopana duboko u zemlji i neprijatelji je nisu mogli naći i pored svega traganja. Zakopana u zemlji, pod srušenom kućom, ostala je štamparija sve do početka 1945 godine. Tada je otkopana, očišćena i prenesena u Tuzlu.

U ovoj su štampariji štampani: »Front slobode«, »Vijesti«, nekoliko knjiga izdanja »Biblioteke marksizma-lenjinizma«, Barbisov »Lenjin«, Staljinovi govor, brošura o Crvenoj armiji (Vlade Popovića), razni proglaši, letci i druge štamparske stvari. Radilo je u njoj desetak drugova.

**10) TRNAVSKA ŠTAMPARIJA.** Druga partizanska štamparija u Istočnoj Bosni radila je u selu Trnavi. Kad je u avgustu 1943 godine osvojena Bijeljina, pronađeni su u gradu velika štamparska mašina i dva manja tigla. Velika mašina onesposobljena je za rad (odneseni neki važniji dijelovi) i odnesena dva tigla. Jedan od tih tiglova zajedno sa odgovarajućim uređajem smješten je u selu Trnavi a drugi poslan u Srijem.

Trnavska štamparija smještena je najprije u jedan bunker izvan sela, pa poslije u bunker u samom selu. Za vrijeme ofanzive 1944 godine spaljena je skoro čitava Trnavi, ali je mašina ostala nedirnuta. Poslije ofanzive nastavila je rad i radila sve do Oslobođenja 1945 godine. Poslije rata vraćena je u Bijeljinu.

U ovoj štampariji štampan je prvi broj »Oslobođenja«, Organa Zavnobih-a (koji je kasnije nastavio izlaženje u Tuzli i Bosanskoj Krajini). Osim toga, u ovoj je štampariji početo u 1.200 primjeraka štampanje »Istorijske V. K. P. (b) i otštampana polovina knjige. Štampano je i više propagandističkih letaka. U štampariji su radila četvorica drugova.

**11) TREBINJSKA ŠTAMPARIJA.** Godine 1944 prenesena je iz Dubrovnika u Trebinje štamparija većeg kapaciteta. Tu je radila do februara 1945 godine kada je prenesena u Mostar, gdje je radila u sastavu Gradske štamparije.

## Štamparije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini

U času Oslobođenja cijele teritorije Bosne i Hercegovine, 1945 godine, radio je mali broj od onih štamparija koje je zatekao u radu početak drugog svjetskog rata. Početkom rata i za vrijeme ustaša i okupacije jedan je dio štamparija obustavio rad, jedan je dio konfiskovan, a jedan dio demoliran, raznesen, razgrabljen i upropasćen. Osobito su Nijemci napravili pustoš među štamparijama. Posljedica je toga bila da je poslije Oslobođenja (poslije aprila 1945) nastavio rad dosta mali broj štamparija.

Narodne su vlasti u oslobođenoj Bosni i Hercegovini nastojale da što veći broj štamparija osposobe za rad. One štamparije koje su u času oslobođenja zatečene kao aktivne nastavile su uglavnom rad i dalje, većina od njih pod novim imenom. Od zatečenog materijala neaktivnih štamparija kompletirane su, koliko se moglo, nove štamparije. U razdoblju od 1945—1948 god. sve su štamparije, vlasništvo privatnih lica, otkupljene i postale vlasništvo kolektiva, bilo državnog, bilo zadružnog, bilo vojnog, bilo gradskih narodnih odbora, bilo masovnih političkih, sindikalnih i kulturnih organizacija. I neke aktivne štamparije fuzionisale su se, pa se od većeg broja malih, slabo produktivnih i skoro neaktivnih štamparija, formirao manji broj štamparija, ali aktivnijih i produktivnijih. To se dogodilo u Sarajevu, pa i u mjestima izvan Sarajeva, gdje su prije postojale i radile raznovrsne štamparije, od kojih su mnoge nosile ime štamparije, više formalno nego stvarno.

Šta je bilo sa pojedinim štamparijama koje su radile prije Oslobođenja (prije 1945 godine) i koje su od njih nastavile rad i u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini pod starim ili novim imenom, spomenuto je u pojedinim

odjeljcima prilikom govora o početku rada tih štamparija. U Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini nastavile su rad neke stare štamparije u Sarajevu i izvan Sarajeva. Te su štamparije u pojedinim mjestima vršile zajedno sa načvoosnovanim štamparski posao, pa ga, i danas vrše, ili pod starim ili pod novim imenom. Nove su štamparije nastale, kako je prije rečeno, ili nacionalizacijom i kompletiranjem starih štamparija, ili sastavljanjem novih štamparija od ostataka bivših štamparija.

Prema tome radile su u pojedinim mjestima u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini poslije 1945 godine nove i stare štamparije. Do danas je radilo u svemu 31 štamparija, 20 starih i 11 novih.

**U SARAJEVU** su od starih štamparija prije nacionalizacije i otkupa nastavile rad: Državna štamparija, Štamparija »Bosanska pošta«, Islamska dionička štamparija, Nova tiskara Vrček i drug, Štamparija Gustava Kriške, Štamparija L. Ridla, Sarajevska štamparija, Štamparija Dušana Dozeta, Štamparija »Jugoslavenske pošte«, Štamparija Omera Šehića, Štamparija »Narod« Todora Mučibabića i sinova. Poslije nacionalizacije i otkupa nastavile su ove štamparije rad pod drugim imenom neke su se i fuzionisale.<sup>19)</sup>

Nove su štamparije: Štamparija Gradskog narodnog odbora Sarajevo, Invalidsko štamparsko preduzeće, Zadružna štamparija, Litografija Pretsjedništva vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Narodna banka Bosne i Hercegovine formira sada od male štamparijice za izradu raznih tiskanica štampariju srednjeg kapaciteta.

Poslije Oslobođenja (1945 godine) otvorio je Gradski narodni odbor u Sarajevu 1948 godine svoju štampariju većeg kapaciteta pod imenom **Štamparija GNO Sarajevo**. Jezgro te štamparije sačinjavao je inventar Štamparije Kajjona, Štamparije O. Šehića, Štamparije L. Ridla. U ovoj štampariji štampali su se listovi: *Udarnik*, *Jahorina*,

<sup>19)</sup> Vidi o njima u odjeljcima: Štamparije otvorene za vremene Turske, Austrije i stare Jugoslavije.

Maglić, Bilten Planske komisije Bosne i Hercegovine, Glas Fronta, Bilten Glavne direkcije za nabavku i raspodjelu likovaca, Bilten GNO Sarajevo.

Godine 1950 otvorilo je Invalidsko društvo Bosne i Hercegovine svoju štampariju pod imenom **Invalidsko štamparsko preduzeće** (S. R. V. I.), a Zadružno izdavačko preduzeće svoju štampariju pod imenom **Zadružna štamparija**. Obje su srednjeg kapaciteta; rade i danas, samo je Zadružna štamparija promijenila naziv u Štamparija »Seljačke knjige«, štamparskog izdavačkog preduzeća.

Početkom februara 1951 godine likvidiralo je Invalidsko štamparsko preduzeće (svojina Saveza ratnih vojnih invalida). Tada su štamparija i knjigoveznica prešli na Invalidsko privredno preduzeće »Invalko« Sarajevo.

**Litografija Prezidijalnog vijeća vlade NR BiH**, odjeljenja za agitaciju i štampu, izdala je, pored ostalog, i više listova i biltena koji su litografsani: Bilten aktuelnih članaka iz stranih časopisa i listova, Bilten bosansko-hercegovačke štampe, Bilten Prezidijalnog vijeća vlade, Bilten Jugoslavenske štampe.

**Štamparija Narodne banke**. Poslije Oslobođenja upotrebljavala je Narodna banka Narodne Republike Bosne i Hercegovine za izradu svojih raznih tiskanica malu ručnu štampariju. Pri kraju prve polovine 1951 godine nabavila je Banka neke štamparske uredaje pa namjerava da kompletira štampariju srednjeg kapaciteta, koja će uglavnom izrađivati stvari potrebne Banci.

**U TUZLI** su, u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, radile dosada 3 štamparije: 2 stare i 1 nova. Od starih štamparija nastavile su rad pod starim imenom do 1947 godine: Štamparija Lemezovića i Štamparija Sekulića. Poslije nacionalizacije i otkupa nastavile su i dalje rad samo pod drugim imenom.

Novootvorena štamparija je Okružna štamparija koja se poslije prozvala »Grafičar«.

Godine 1946 formirala se u Tuzli nova štamparija većeg kapaciteta pod imenom **Okružna štamparija**. Materijal za ovu štampariju kupljen je u Hrvatskoj. U ljetu 1947 godine

kupljena je štamparija Lemezovića i uklopljena u ovu Okružnu. Itso tako uklopljena je u Okružnu štampariju i Štamparija Sekulića, u jesen 1947 godine. Tada se Okružna štamparija prozvala Štamparija Gradskog odbora, a od 1949 godine zove se Štamparski zavod »Grafičar«. Pod tim imenom radi i danas. U njoj su se štampali listovi: Front slobode, Konjuh, Majevica, Titovi rudari, Tehničar, Glas rudara, Sindikalni agitator. Štamparija je većeg kapaciteta.

**U MOSTARU** su radile kraće ili duže vrijeme tri štamparije: 2 stare i jedna nova. Od starih štamparija nastavile su rad Štamparija Dušana Gordića, (Radila je do njegove smrti 1946 godine) i Hrvatska tiskara Franjevačke provincije u Mostaru (Odmah 1945 promijenila ime u Štampariju »Slobode«).

Nova je štamparija: Štamparija Gradskog narodnog odbora Mostar.

Od štamparija Trifka Dudića, Pahera i Kisića, Dušana Gordića i Hrvatske narodne tiskare formirala se 1946 godine nova štamparija pod imenom **Štamparija Gradskog narodnog odbora Mostar — Prosvjetno odjeljenje — (Grad-ska štamparija)**. Štamparija je većeg kapaciteta i dobro sortirana.

Štamparija Oblasnog odbora NF-a »Sloboda« i Grad-ska štamparija fuzionisale su se 1951 godine i formirale jednu štampariju — **Gradsku štampariju** — sa dva pogona, pod istom upravom. One su podmirivale pa i danas podmiruju štamparske potrebe grada Mostara i mostarske oblasti. U njima su se štampali listovi: Sloboda, Omladinac (Bilten hercegovačke omladine), Hercegovka, Hercegovački udarnik, Bilten XI hercegovačke brigade, Hidrogradnja, Mostarski srednjoškolac i Majevica.

**U ZENICU** je 1949 godine prenesena bivša »Sarajevska štamparija« iz Sarajeva i uklopljena u Štampariju Gradskog odbora Narodnog fronta.

**U BIHAĆU** je od Štamparije A. Vugrina formirana Štamparija **Bratstvo** kao svojina Gradskog komiteta Partije (1945). U ovoj štampariji stampao se list **Grmeč**.

**U BANJALUCI** je od štamparija koje su radile u starioj Jugoslaviji jedino nastavila rad Štamparija Braće Jakšića.

Ova je štamparija poslije Oslobođenja postala svojina Oblasnog odbora Narodnog fronta i dobila naziv **Štamparija »Glas«**. Pod tim imenom radi i danas, ali je promijenila vlasnika. Sada je vlasnik GNO Banjaluka.

**U TREBINJU** je 1951 godine otvorena **Štamparija Gradskog narodnog odbora**. Materijal te štamparije je većim dijelom materijal Trebinjske partizanske štamparije (od 1944 godine), koja je 1945 godine prenesena u Mostar i radila u sastavu Štamparije **»Sloboda«**. Štamparija je srednjeg kapaciteta.

**U FOJNICI** je 1951 godine otvorena **Štamparija Polet** kao svojina Sreskog narodnog odbora Kiseljak. Ta je štamparija većeg kapaciteta, sa više mašina i dosta štamparskog materijala.

**U BOSANSKOJ GRADIŠKI** formirao je Hasan Bošnjak od ostataka Štamparije N. Debače i Štamparije G. Lovrić jednu i vodio pod svojim imenom do 1951. Otada se ova štamparija zove **Gradska štamparija**.

**U LIVNU** je od kraja 1951 godine proradila štamparija srednjeg kapaciteta pod imenom **Gradska štamparija**. Radi i danas.

**U TRAVNIKU** je do nacionalizacije (1948) radila stara štamparija Franje Lipskog. I poslije nacionalizacije nastavila je rad kao **Gradska štamparija**.

**U BIJELJINI** je poslije Oslobođenja nastavila rad Štamparija Milosavljevića do 1948, kada je nacionalizovana i postala **Gradska štamparija**.

**U BRČKOM** je poslije Oslobođenja nastavila rad stara štamparija Emila Glatera, najprije pod imenom **Štamparije Sreske uprave narodnih dobara** (Sunda), pa poslije kao **Gradska štamparija**. Radi i danas.

**U DERVENTI** je stara štamparija Josipa Laja nastavila poslije Oslobođenja rad pod imenom **Gradska štamparija (GNO, Derventa)**. Pod tim imenom radi i danas. U njoj se stampao list Ukrina.

**U DOBOJU** je stara štamparija Morica Trinki nastavila poslije Oslobođenja rad pod imenom **Gradska štamparija (GNO, Doboј)**.

Poslije preuređenja, promjene naziva, nacionalizacije i otkupa ustalilo se stanje u pogledu štamparija i danas štamparije koje rade na teritoriji Bosne i Hercegovine podmiruju, sa pojačanim kapacitetom, uglavnom, štamparske potrebe Narodne Republike Bosne i Hercegovine, iako su te potrebe danas znatno veće nego prije, jer je izdavačka djelatnost i potreba ostalih štamparskih stvari nekoliko puta veća nego prije Oslobođenja. Za izradu većih stvari služi se bosansko-hercegovačka izdavačka djelatnost i štamprijama izvan Narodne republike Bosne i Hercegovine.

Danas radi u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini 24 štamparija: Državna štamparija u Sarajevu, Stampske zavod »Oslobođenje« u Sarajevu, Gradska Štamparija u Sarajevu, Štamparija vojne Koñande u Sarajevu, Štampske zavod »Veselin Masleša« u Sarajevu, Zadružna štamparija u Sarajevu, (Štamparija »Seljačke knjige«), Litografija Pretdjedništva vlade, Štamparija Ministarstva unutrašnjih djela Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Invalidsko štamparsko preduzeće, Štamparija Narodne banke u Sarajevu, Štamparija Zeljezare u Zenici, Štamparija »Glasa« u Banjaluci, Gradska štamparija u Mostaru, Štamparsko preduzeće »Grafičara« u Tuzli, Gradska štamparija u Travniku, Gradska štamparija u Brčkom, Štamparija Gradskog odbora Narodnog fronta u Zenici, Gradska štamparija u Derventi, Narodna Štamparija u Doboju,

Gradska štamparija u Livnu, Gradska štamparija u Trebinju, Štamparija »Bratstvo« u Bihaću, Gradska štamparija u B. Gradiški, Štamparija »Polet« u Fojnici.

U ovim štamparijama zaposlen je veći broj grafičkih radnika, nego prije. Stanje grafičkih radnika danas je nesravnjeno bolje. Radnik je potpuno zaštićen od svake eksploracije i terorisanja. Uživa sva prava i sve blagodati potpune slobode i osiguranih svojih prava, pa su prestale prijašnje trzavice i borbe za radnička prava i zaštitu radničkih interesa. Grafičkim radnicima, kao i drugim radnicima, osiguran je potpun razvitak i u materijalnom i u duhovnom pogledu. To se odražava i danas, a u buduće će se odražavati još više, na cijelokupnu štamparsku djelatnost, na rad, na napredak i na prosperitet štamparija.

Za vrijeme Turske nije bilo u štamparijama u Sarajevu i Mostaru mnogo tipografskih radnika. Jedva u svemu desetina. Jedan manji dio bio je iz Bosne i Hercegovine, a veći iz zemalja izvan Bosne i Hercegovine.

Za vrijeme Austrije povećavao se postepeno broj štamparija, popravljao i kompletirao uređaj štamparski, pa je i broj štampara stalno rastao. Kad je Austrija protjerana iz Bosne i Hercegovine, bilo je u Bosni i Hercegovini preko 200 kvalifikovanih grafičkih radnika. — Za vrijeme stare Jugoslavije povećavao se ovaj broj stalno, pa je 1941 god. bilo u Bosni i Hercegovini oko 500 kvalifikovanih grafičkih radnika. — U novoj Jugoslaviji (Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini) taj se broj još više povećao.

S početka štamparstva u BiH, pa i poslije zadugo, zapravo do Oslobodenja 1945 godine, stanje grafičkih radnika bilo je teško i neizdržljivo. Njihov se rad slabo cijenio, poslodavci su ih nemilosrdno eksploratisali, a političke vlasti progonile. Radnici nisu imali nikakve organizacije koja bi ih zaštićivala i branila njihove interese. Tipografski radnici, kao i ostali radnici, morali su voditi ogorčenu borbu da bi koliko toliko popravili svoje stanje.

Štamparsko osoblje nije bilo zadugo organizovano, ne samo u svojim stručnim organizacijama, nego ni u svojim humanim udruženjima. Prvi pokušaj da se stvori ma kava radnička organizacija (ili udruženje) bio je pokušaj

1894 godine da se osnuje »Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu«. Austriske vlasti nisu dozvoljavale u to vrijeme nikakve organizacije, pa ni grafičkih radnika. No i bez dozvole vlasti štampari su, skupljajući između sebe dobrovoljne priloge, pomagali svoje drugove u nevolji i bolesti. Uz to su i nadalje nastavljali sa nastojanjem da dođu do svoje, makar i humane, organizacije. Poslije duge i uporne borbe dobilo je tipografsko radništvo u Sarajevu 1903 godine svoje društvo **»Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu«**. Svrha društva je bila podupiranje svojih članova u bolesti. U slučaju smrti davalo je društvo 70 kruna na ime sahrane umrlog člana. Vlasti su dozvolile samo društvo kome je svrha: »promicanje zajedničkog duha i materijalnog boljstva članova u zajamnom, djelotvornom pomoći; njegovanje društvenosti i podizanje društvenog razvitka članova, no s isključenjem svakog narodnog, vjerskog i političkog smjera<sup>20</sup>«). Novo društvo pristupilo je u 1904 godini Međunarodnom savezu tipografskih društava. Poslije generalnog štrajka u Sarajevu, početkom maja 1906 godine, u kome su učestvovali i tipografski radnici, promijenilo je društvo svoj naziv **»Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu.<sup>21</sup>«**) Tim pravilima izvojevano je da se djelokrug društva može protegnuti i na cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Česti progoni od strane vlasti i u dosta slučajeva nehumano i eksploratorsko postupanje poslodavca sa radnicima izazvali su nastojanja i borbu radnika da dođu do svoje organizacije, koja bi zaštićivala njihova najosnovnija prava. Borba je naročito bila uperena protiv progona, šikanja i nehumanog rada vlasti i poslodavaca, protiv nehigijenskih prilika po štamparijama, protiv slabe nagrade za rad i protiv dugog rada u rđavim opštim prilikama. Početak otvorene i javne borbe izvršio se 1905 godine u **»Srpskoj dioničkoj štampariji u Sarajevu«**, kada je skoro svo radništvo napustilo rad u toj štampariji. To je bila predigra

<sup>20</sup>) Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1933, str. 12.

<sup>21</sup>) Ibidem, str. 13.

prvog opšteg štrajka radnika u 1906 godini. Najposlije je izvojevano da se uvede takozvana »Dalmatinska tipografska tarifa«. Time je udaren temelj kasnijoj radnoj tarifi, radnom ugovoru. Pored povišenja plaće, utvrđivanja količnika rada i popravka higijenskih prilika u radionicama izvojevano je i pravo štrajka.<sup>22)</sup> Poslije je izrađena grafička tarifa za sve stamparije u Sarajevu. U novembru 1905 godine poslje uporne borbe potpisana je prva tarifa za sve štamparske radnike na području Bosne i Hercegovine. Izvojevana je kolektivna tarifa. Na osnovu prve grafičke kolektivne tarife izrađene su poslije i tarife za ostale radnike.<sup>23)</sup>

Poslije se sistematski radilo na popravci tarife i na jačanju radičkih sindikalnih organizacija. Poboljšanje se izvojevalo u svim pravcima: skraćeno je radno vrijeme na 8½ časova, povišen je minimum plate, uvedena je ošteta za posebne sate, ograničeno primanje šegrta, uvedeno tarifno plaćanje dopusta i preobraženo društvo u modernu klasnu organizaciju.<sup>24)</sup> U 1914 godini promijenjen je naziv društva u »Društvo tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu« pa je postalo članom Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu.<sup>25)</sup>

Godine 1910 osnovano je i »Društvo knjigovezačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu«, a 1919 »Organizacija štamparskog pomoćnog osoblja u Sarajevu«. Organizacije tipografa, knjigovezaca i pomoćnog štamparskog osoblja radile su neko vrijeme svaka zasebno, dok se nisu najposlije stopile u jednu organizaciju i time stvorile jaku sindikalnu organizaciju štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini.

Kad je krajem 1920 godine osnovan Savez grafičkih radnika za cijelu Jugoslaviju, stupila je u Savez i sindikalna organizacija štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini.

<sup>22)</sup> Ibidem, str. 14.

<sup>23)</sup> Ibidem, str. 15.

<sup>24)</sup> Ibidem, str. 19.

<sup>25)</sup> U tiskari Don Frane Milićevića u Mostaru postojala je od 1888 godine neka vrsta tarife u vidu pisanih pravila za tu tiskaru. Ova tarifa imala je isključivo pravo samo za Mostar i za tu štampariju. To je bio izvadak iz tarife koja je važila za

Otada je u okviru toga Saveza vođena borba za bolje stanje i napredovanje štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini. Ta je borba trajala do narodnog oslobođenja 1945 godine. Tada je prestala, jer su interesi grafičkog, kao i ostalog, radništva u novoj državi FNRJ bili potpuno zaštićeni i uslovi napretka osigurani. Mjesto borbe za zaštitu svojih prava i interesa sada to isto radništvo vodi borbu za stvaranje što povoljnijih uslova za bolji i sretniji život i borbu za sprovođenje potpunog socijalizma u svojoj narodnoj državi.

U Bosni i Hercegovini osnovane su od 1866 godine do danas 73 nove štamparije, koje su radile pod 133 razna imena; pojedine štamparije radile su pod 2, 3, 4 i više imena. Od svih tih štamparija radilo je skoro polovina u Sarajevu (32), a ostatak u 24 mesta Bosne i Hercegovine. Za turskog režima radile su 4 štamparije, za vrijeme Austrije 39, za vrijeme stare Jugoslavije 49, za vrijeme NR BiH (do danas) 43. Svega 135. Prema broju stanovnika i prema opštem nivou prosvjećenosti osnovano je u Bosni i Hercegovini dosta novih štamparija. U tome pogledu nije Bosna i Hercegovina stajala loše. Ali u pogledu tehničkog

---

Trst (Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1933, strana 15). Po toj tarifi rad je trajao 5 časova prije podne 5 i po časova poslije podne, svega 10 i po časova; za 1000 slova petita i garmonda plaćan je 20 novčića, za 1000 slova cicero — 21 novčić, za 1000 mitel — slova 22 novčića. Osim toga dobivali su oni koji su radili oko štampanja lista za svakih 500 araka, štampanih na obje strane, po jednu forintu; za zatvaranje i priređivanje na mašini dobivali su za svaku formu po 15 novčića. (Član 8 tarife). Oni radnici koji su radili na slaganju i na štampanju imali su povišenje od 10% u ime naknade putnog troška i to sve do onoga vremena dok se u štampariji nalaze, a oni koji su radili samo ćek sloga imali su povišicu od 10% samo do onoga vremena dok im se nadoknadi putni trošak. Od toga vremena prestajao je svaki višak. (Član 9 tarife). Sve druge umjetne radnje računale su se po tršćanskom cijeniku sa naprijed naznačenim postotkom. (Član 13 tarife). Šteta koju rade radnik počini svojevoljno ili iz nepažnje naplaćivala se iz zasluge radnika. (Član 14 tarife).

Cijela tarifa imala je 14 članaka (paragrafa), a izdana je 1. maja 1888 godine.

uredaja i savremenosti inventara stajala je ogromna većina tih štamparija dosta slabo. Bolje uređenih, sa koliko toliko savremenim mašinskim i štamparskim inventarom snabdjevenih, bilo je nesrazmjerno malo. Samo nekoliko štamparija u Sarajevu mogu da odgovore savremenim kulturnim štamparskim potrebama, pa ni one ne mogu u potpunosti. Nedostaje im izvjestan moderan i za prvakasni savremeni štamparski posao potreban uređaj.

Oko polovine ovih štamparija je manjeg ili sasvim malog kapaciteta. Skoro sve štamparije izvan Sarajeva su toga tipa. U finansijskom pogledu za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije stajale su ove štamparije u većini slučajeva dosta slabo. Zbog toga su mijenjale često vlasnike, a neke prodavane i sasvim propadale. To je uglavnom uzrok što ove štamparije nisu bile snabdjevene sa savremenim savršenijim i boljim uređajem. Oskudica materijalnih sredstava smetala im je da se razviju, opreme kako treba i razgranaju posao, pa da postignu bolji prosperitet.

Pa i pored svega toga ove su ustanove vršile i izvršile veliko kulturno djelo. One su omogućavale da se kultura i prosvjećenost koliko toliko šire u ovim inače kulturno mnogo zaostalim zemljama. Bez njih i njihovog djelovanja Bosna i Hercegovina bi bile još mnogo nazadnije i nekulturnije.

Novi društveni poredak, zasnovan na narodnoj vlasti i pravi pobornik narodnih potreba i svestranog narodnog napretka, unosi danas sistematski, i unosiće ubuduće sve više, potrebne izmjene i u našem štamparstvu. Njegove se tendencije već jasno vide: podići naše štamparstvo na što veću visinu i sposobiti ga da bude jak kulturni faktor koji će u velikoj mjeri pomoći da se što prije kultura i prosvijećenost proširi i ojača u našim krajevima, pa da svi slojevi naroda osjete blagodat novog poretka, više i svestranije prosvijećenosti i šire kulture.

U bosansko-hercegovačkim štamprijama štampano je pored časopisa i novina i veći broj knjiga i brošura, većinom dobrih i korisnih, stručnih, poučnih i zabavnih. Tačan broj koliko je štampano za vrijeme Turske, Austrije i stare Ju-

goslavije ne može se utvrditi. Nedostaju potrebni podaci. Nema nikakve bibliografije ni podataka za vrijeme Austrije i stare Jugoslavije; za vrijeme Turske ima dosta podataka u Kreševljakovićevoj knjizi »Štamparije u Bosni za turskog vremena od 1529—1878« (Gradu za povijest i književnost hrvatske, knjiga I Zagreb 1920), a za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine imaju potrebni podaci u Bosansko-hercegovačkoj bibliografiji za vrijeme od 1945—1951 (rukopis u Narodnoj biblioteci u Sarajevu).

Za vrijeme Turske štampano je u Bosni i Hercegovini oko 50 knjiga i brošura; za vrijeme Austrije za 40 godina, štampano ih je, globalno računajući, oko 1600, a za vrijeme stare Jugoslavije, kroz 23 godine, oko 2000. Za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine, kroz 6 i po godina, štampano je u Bosni i Hercegovini oko 1750 raznih dobroih poučnih i korisnih knjiga i brošura i to: oko 230 iz književnosti (proza, poezija, istorija i teorija književnosti, pozorišna djela, dnevnički memoari, putopisi, zapisi, dječija i omladinska književnost, almanasi, antologije), oko 620 djela i brošura iz društveno-političke domene (marksizam, lenjinizam, socijalizam i komunizam, ekonomski nauke, politika i publicistica, sociologija, pravo, zakoni, uredbe, propisi, organi vlasti i uprave, vojska i vojna djela, socijalno osiguranje i zaštita, štampa i njeni problemi, kulturna izgradnja, škole, nastava, narodno obrazovanje, masovne političke organizacije, crveni krst, muzeji); oko 80 iz istorije i geografije, 5 iz nauke o jeziku, oko 60 iz prirodnih nauka i matematike, (botanika, zoologija, mineralogija, fizika, geologija, matematika), oko 480 iz primijenjene nauke (medicina, higijena, tehnika, hemiska proizvodnja, industrija, zanatstvo, poljoprivreda, organizacija ustanova i preduzeća, statistika, evidencija, planiranje, normiranje), oko 110 iz umjetnosti (likovna umjetnost, muzika, fiskultura, sport, turizam, film, fotografija), oko 15 iz domene religije, i oko 100 iz domene opštih pitanja (nauka, popularna djela, bibliografija, enciklopedija, rječnici, kalendar, katalozi, pravila, razno) i 5 iz filozofije i psihologije.

## Knjigoveznice

Sa pisanjem i štampanjem knjiga i raznih edicija usko je povezan i knjigovezački (povezački) posao. Još stari Egipćani nizali su na konopac ispisane papirusove listove i time dali prvi oblik uvezane knjige. Zadugo poslije bilo je pisanje i uvezivanje knjiga u rukama crkvenih lica. Sa izumom štampe razvija se i usavršava knjigovezački posao, dok nije najposlije postao samostalan i poseban zanat.

U jugoslavenskim zemljama knjigovezački posao počeo je u Hrvatskoj (u XII vijeku). U Sloveniji je u XVII i XVIII vijeku bilo knjigovezaca kao samostalnih zanatlija. U Srbiji su se javili prvi knjigovesci tek u prvoj polovini XIX vijeka. U Bosni je knjigovezački posao počeo još za turskog vremena. U Sarajevu su se dvije ulice zvale: Mudželiti i Mali Mudželiti zbog knjigovezačkog posla koji je u njoj rađen. Kao knjigovezac spominje se neki Isak Pardo. (Misli se da su knjigovezački zanat donijeli u Bosnu knjigovezački umjetnici koji su radili na povezivanju knjiga velike biblioteke kralja Matije Korvina, koja je zbog neprestanih ratova sa Turcima upropastićena, a povezači se razišli po svijetu. Valjda su neki tada dospjeli i u naše krajeve).

Sa razvitkom tehnike štamparstva usavršavali su se i knjigovezački strojevi, pa se knjigovezački posao razvija zajedno sa štamparstvom u štamparsko-uvezivačku industriju. U Bosnu su prvi moderni šivaći knjigovezački strojevi doneseni krajem 1909 god. (u Sarajevo). Od toga vremena povezuju se organski interesi knjigovezačkih i štamparskih radnika, pa i knjigovezački radnici počinju da rade na osnivanju svoje sindikalne organizacije, što su najposlije i ostvarili.

Knjigovezački posao vršen je u Bosni i Hercegovini ili kao samostalni i nezavisni obrt, ili u sklopu štamparija. Ovaj drugi način praktikovan je zadugo, sa malim izuzetkom, i skoro sve štamparije srednjeg i većeg kapaciteta imale su svoj veći ili manji knjigovezački uređaj. Samostalnih knjigovezačkih radnja bilo je u Sarajevu i izvan Sarajeva mnogo manje, nego onih u sklopu pojedinih štamparija.

Prvi knjigovezački samostalni obrtnik u Sarajevu bio je Johan Krist. Radnju je otvorio u drugoj polovini XIX vijeka. Poslije njegove smrti preuzeo je radnju Franjo Stiplašek. Kad je 1876 godine otvorena u Sarajevu Obrtna škola, otvorena je u njoj moderna knjigoveznica.

**U SARAJEVU** su, osim spomenutih, imali svoje manje ili više dobro snabdjevene knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: Zemaljska štamparija, Štamparija Riste Savića, Štamparija »Bosnische Post«, Štamparija Vogler i drug, Štamparija Buhvald B. i drug, Franc Levi, Karlo Tomša, Anton Trborić, Nasljednik Krista Johana, Stiplašek M., Legradić F. Josip, Katan Moric, Vukadinović Stefan, Kabiljo Aleksandar, Beze Anton, Udovičić Josip, Tolpa Stevo, Srpska dionička štamparija, Islamska dionička štamparija;

b) za vrijeme stare Jugoslavije: Hrvatska tiskara d. d., Islamska dionička štamparija, Štamparija »Prosveta, Štamparija »Grafija, Štamparija Menahem Papo, Štamparski zavod d. d., Štamparija Petra Gakovića, Štamparija »Obod«, Zemaljska štamparija, Štamparija »Bosanska Pošta«, Štamparija »Jugoslavenska pošta«, Štamparski zavod d. d., Štamparija Riste Savića, Slavko Udovičić, Zadružna knjigoveznica Anton Beze, Muhamed Hadžikadić, Aleksandar Kabiljo, Moric Avram Katan, Mato Štićić, Stevo Tolpa, Knjigoveznica »Napretka«, Stefan Vukadinović;

v) za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine: Zemaljska štamparija, Štamparski zavod »Oslobodenje«, Gradska štamparija, Štamparija »Svjetlost« (prije »Pro-

sveta«), Knjigoveznica »Napretka« (Narodna biblioteka), Stevo Tolpa, Slavko Maunagić, Invalidsko štamparsko preduzeće, Zadružna štamparija.

**U BANJALUCI** radile su knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: pri štamparijama Josefa S. Wolfa, Spiridiona Ugrenovića i Fona i Grgića i knjigoveznica Ladislava Wolfa.

b) za vrijeme stare Jugoslavije: pri štampariji Braće Jakšića i knjigoveznica Ladislava Wolfa.

v) za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine pri štampariji »Glas«.

**U BIHAĆU** su bile knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: Viktora Krmpotića i Arifa Midžića.

b) za vrijeme stare Jugoslavije pri štampariji Ante M. Vugrina.

**U BOS. GRADIŠKI** radile su za vrijeme stare Jugoslavije knjigoveznice pri Štamparijama Nikole Debača i Gertrude Lovrić.

**U BRČKOM** su za vrijeme Austrije i stare Jugoslavije radile knjigoveznice E. Glatera i Eduarda Sohra, a za vrijeme NR BiH knjigoveznica pri štampariji Sunda (Gradskoj štampariji).

**U DERVENTI** je za vrijeme Austrije radila knjigoveznica Josipa Kubina, za vrijeme stare Jugoslavije pri Štampariji Josipa Laja, a za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine knjigoveznica pri Gradskoj štampariji.

**U DOBOJU** radi poslije Oslobođenja (1945) knjigoveznica pri Narodnoj štampariji.

**U MOSTARU** su radile knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: knjigoveznica Franje Sedlarika, knjigoveznica Marka Šešelja, pri Knjižari i štampariji Pahe-

ra i Kisića, pri Štampariji M. Radovića, pri Štampariji »Narod«, pri Hrvatskoj dioničkoj tiskari, pri Štampariji Muhameda Bekir Kalajdžića.

b) za vrijeme stare Jugoslavije: pri Hrvatskoj tiskari i Štampariji Paher i Kisić.

v) za vrijeme Narodne republike Bosne i Hercegovine: pri Štampariji Gradskog narodnog odbora i Štampariji »Slobodi«.

**U PRIJEDORU** radila je za vrijeme stare Jugoslavije Knjigoveznica Štamparije Vučena Štrpca.

**U TRAVNIKU** su radile knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: Jude Atijasa, Franje Lipskog.

b) za vrijeme stare Jugoslavije: Franje Lipskog;

v) za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine: pri Gradskoj štampariji.

**U TUZLI** su radile knjigoveznice:

a) za vrijeme Austrije: pri štamparijama Julija Šnürmahera, Adolfa Engla, i Liske i komp., knjigoveznica Adolfa Sorovie, pri Štampariji Riste Sekulića, pri Štampariji na-sljednice Šnürmahera, knjigoveznica N. M. Šitingera, knji-goveznica Nike Pissenberga;

b) za vrijeme stare Jugoslavije: pri Štampariji Jovana Petrovića, pri Štampariji Riste Sekulića;

v) za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine: pri Okružnoj štampariji i pri Štamparskom preduzeću »Grafičar«.

**U BOS. NOVOM** radila je za vrijeme Austrije knjigo-veznica pri Štampariji Stjepana Balaša.

**U TREBINJU** je radila knjigoveznica za vrijeme Au-strije pri Narodnoj štampariji Jevte Dučića i druga.

**U ZENICI** su radile knjigoveznice za vrijeme stare Jugoslavije i Austrije: pri Štampariji Rafaela Trinka, pri Štampariji Adolfa Vajsia i knjigoveznica u centralnom ka-znenom zavodu.

Danas, za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine rade knjigoveznice pri Gradskoj štampariji (prije Adolfa Vajsā) i Štampariji Željezare.

**U ŽUFANJCU:** Knjigoveznica Ali eff. Balića.

**U BILEĆU:** Knjigoveznica Franje Vanečeka.

**U LIVNU:** Knjigoveznica Jose Jeftanovića.

# Pregled štamparija u Bosni i Hercegovini (1529 – 1951)

(Otvaranje, dalji razvitak i sudbina pojedinih štamparija)

## I. GORAŽDE

Štamparija Božidara Goraždanina (1529—1531).

## II. SARAJEVO

1. Sopronova pečatnja (1866) — Vilajetska pečatnja (1866) — Vilajetska štamparija (1868) — Cesarsko-kraljevska tiskara (1878) — Zemaljska tiskara (1879) — Zemaljska štamparija (1885) — Državna štamparija (1922) — Hrvatska državna tiskara Zagreb — Podružnica Sarajevo (1941) — Državna štamparija (1945). Radi i danas.
2. Štamparija D-r Julijusa Makanca (1884) — Štamparija Špindlera i Lešnera (1886) Štamparija Tir i Fogler — Tiskara Foglera i drugova (1900) — Sarajevska litografija i tiskara Perišića, Beneša i druga (1916) — Prodana u Beograd (1920).
3. Buchdruckerei »Bosnische Post« (1886) — Štamparija »Bosanska pošta« (1918) — Štamparija »Bosanska pošta« Josip Bretler (1932) — Štamparija »Sarajevski dnevnik« (1945) — Štamparija »Oslobodenje« (1946). Godine 1951 rasformirana.
4. Štamparija Daniela A. Kajona (1892) Štamparija Alberta Kajona (1919) — Godine 1941 konfiskovana. — Predana Gradskoj štampariji 1948 godine. — Radi i danas u sastavu Gradske štamparije.

5. **Štamparija Buhvald i drug** (1898) — **Grafija** (1919) — Prodana 1933 godine Štampariji Kriške.
6. **Srpska dionička štamparija u Sarajevu** (1905) — **Štamparija društva »Prosvete«** (1924) — **Štamparija »Svjetlost«** (1948). Rasformirana 1951 godine.
7. **Islamska dionička štamparija u Sarajevu** (1905) — **Vojna štamparija** (1948) — Radi i danas.
8. **Štamparija Kramarića i Raguza** (1909) — **Hrvatska tiskara** (1919) — **Neva tiskara Vrček i drug** (1930) — **Štamparija »Omladinska riječ«** (1945) — **Štamparski zavod »Oslobodenje«** (1947). Radi i danas pod imenom **Štamparski zavod »Veselin Masleša«** (1951).
9. **Štamparija Gustava Kriške** (1910) — **Zadružna štamparija** (1948). Radi i danas.
10. **Litografija Miloševića** (1912). — Likvidirala 1914.
11. **Buchdruckerei »Sarajevoer Tagblatt«** (1911) — **Sarajevska litografija i tiskara Perišića, Beneša i druga** (1916) — Prodana u Beograd 1920.
12. **Prva srpska štamparija Riste J. Savića** (1891) — **Štamparija L. Ridl** (1941) — Godine 1948 nacionalizovana. Radi i danas u sastavu Gradske štamparije.
13. **Zadružna tiskara** (1913) — Likvidirana 1913 godine (prodana u Zagreb).
14. **Štamparija Nikole Pijukovića i druga** (1912) — Preseila u Beograd 1925 godine.
15. **Štamparija Menahema Pape** (1919) — Početkom rata 1941 godine konfiskovana. Predana Upravi narodnih dobara 1945 godine.
16. **Radnička štamparija »Šmitran i drug«** (1920) — **Radnička štamparija »Zvono«** (1920) — **Štamparija Petra Gakovića** (1921) — Godine 1927 prodana Srpskoj centralnoj banci u Sarajevu.
17. **Štamparski Zavod d. d. Sarajevo** (1923) — Godine 1931 preselio u Zagreb.
18. **Štamparija »Obod«** (1923) — Od 1932 godine nosila ime **Štamparija »Zadruga«** (1932). — Prodana Srpskoj centralnoj banci u Sarajevu 1933.

19. Štamparija Marka Slijepčevića (1927) — Sarajevska štamparija (1930) — Godine 1948 nacionalizovana i 1949 godine prenesena u Zenicu i uklopljena u Gradsku štampariju.
20. Štamparija Dušana Dozeta (1927) — Štamparija Ministarstva unutrašnjih djela (1948 godine). Radi i danas.
21. Štamparija »Jugoslovenske pošte« M. Kuić i drug (1929) — Štamparija »Oslobodenje« (1947). Radi i danas kao Štamparski zavod »Oslobodenje«.
22. Štamparija Omara Šehića (1929) — Otkupila je Gradska štamparija 1948 godine. Radi i danas u sastavu Gradske štamparije.
23. Trgovačka štamparija Mate Ramljaka i druga (1930) — Nacionalizovana 1945 godine i predana Upravi narodnih dobara.
24. Štamparija »Narod« (1932) — Štamparija »Narod« Tadora Mučibabića i sinova (1936) — Štamparija »Radnik« (1949) — Radi i danas u sastavu Štamparije »Seljačke knjige«.
25. Štamparija Gradskog narodnog odbora Sarajevo (1949). Radi i danas u dva pogona.
26. Invalidska štamparija (SRVI) (1949) — Radi i danas.
27. Zadružna štamparija (1948) — Radi i danas kao Štamparija »Seljačke knjige«.
28. Od 1911 do 1916 godine radila je u Sarajevu i Štamparija »Narod«, osnovana u Mostaru 1907 godine.
29. Ruskaja Tipografija (1924) — Prestala da radi 1941 g.
30. Štamparija »Srpske zore« (1919) — Prenesena u Beograd (1920).
31. Štamparija Državnog muzeja (poslije prvog svjetskog rata). —
32. Ručna štamparija Narodne banke NR BiH.

### III. MOSTAR

1. Tiskara Katoličkog poslanstva u Hercegovini (1872) — Tiskara franjevačka (1876) — Tiskara Don Frane M. Milićevića (1877) — Tiskara Don Frane M. Milićevića

- Brzotisak Don Frane M. Milićevića — Tiskara »Glasa Hercegovca« (1896) — Hrvatska dionička tiskara u Mostaru (1896) — Hrvatska tiskara F. R. u Mostaru (1899) — Štamparija Oblasnog odbora N. fronta »Sloboda« (1945) — Radi i danas kao drugi pogon Gradske štamparije.
2. Tiskara hercegovačkog vilajeta (1876) — Prenesena u Sarajevo (1877).
  3. Knjižara i Štamparija Antuna Pahera (1878) — Štamparija Pahera i Kisića (1895) — Godine 1941 konfiskovali je ustaše. Poslije Oslobođenja ušla u sastav Gradske štamparije.
  4. Prva srpska štamparija M. Radovića (1891) — Prva srpska štamparija u Mostaru (Sinovi Mijata Radovića) (1902) — Prodana u Sarajevo 1904.
  5. Tiskara Nedjeljka Radičića (1896) — Prodana u Sarajevo 1897.
  6. Štamparija »Narod« (1907) — Prenesena u Sarajevo (1910) i tu radila do 1916 godine kada je prodana Štampariji D. A. Kajon.
  7. Hrvatska Narodna tiskara Đure Džamonje (1908) — Hrvatska narodna tiskara braće Stojkovića (1909) — Gradska štamparija (1946) — Radi i danas.
  8. Prva islamska nakladna štamparija ili Štamparija Mehmeda Bekir Kalajdžića (1911) — Štamparija »Srpske zore« u Sarajevu (1919) — Prenesena u Beograd 1920 godine.
  9. Štamparija Trifka Dudića (1913) — Obustavila rad 1928 godine. 1946 ušla u sastav Gradske štamparije.
  10. Štamparija Dušana Gordića (1930) — Gradska štamparija (1947).
  11. Štamparija Gradskog odbora Mostar (1946) — Radi i danas sa dva pogona.

#### IV. BANJALUKA

1. Štamparija Spiridona Ugrenovića (1900) — Štamparija Sp. Ugrenovića i sinova (1908) — Godine 1931 prodana Štampariji braće Jakšića.

2. Štamparija J. S. Wolfa (1886) — Štamparija Wolf i Grgić — Štamparija Fon i Grgić — Štamparija Zv. Jovića (1920). — Prestala da radi 1941. Poslije rata ušla u sastav Štamparije »Glas«.
3. Štamparija Srca Isusova Mariae Stelae. — Prestala da radi 1945 godine.
4. Štamparija Glas Krajine (1920) — Štamparija Uzelca — Štamparija braće Jakšića (1929) — Štamparija Glas (1945). — Radi i danas.

#### V. TUZLA

1. Štamparija N. Pissenberga (1897) — Štamparija N. Pissenberga i J. Šnürmachera (1900) — Štamparija Šnürmachera nasljednika (udove Julije (1902) — Poslije 1918 godine prodata Štampariji Liske i Comp.
2. Štamparnija Adolfa Engla (1895) — Poslije 1918 godine prenesena je u Zagreb.
3. Štamparija Riste Sekulića (1911) — Prodana Okružnoj štampariji 1947 godine.
4. Štamparija Liskea i druga (A. Vajs (1913) — Godine 1919 raspala se i rasprodana u Tuzli i Zenici.
5. Štamparija Jove Petrovića (1923) — Štamparija Bože Lemezovića (1938) — Godine 1947 prodana Okružnoj štampariji.
6. Okružna narodna štamparija (1946) — Oblasna narodna štamparija (1946) — Godine 1949 ušla u sastav Štamparskog preduzeća »Grafičar«.
7. Štamparsko preduzeće »Grafičar« (1949) — Radi i danas..

#### VI. BIHAC

1. Štamparija Milana Price (1911) — Štamparija Furdek i Mandić (1919) — Prestala da radi 1932.
2. Štamparija Franca Trupkovića (1912) — Štamparija Ante Vugrina (1919) — Partizanska štamparija (1942) — Štamparija »Bratstvo« (1945) — Radi i danas.

**VII. BIJELJINA**

1. Stamparija Riste Sofrenića (1906) — Stamparija Milošavљević i Radovanović (1932) — Gradska štamparija (1948) — Radi i danas.
2. Knjigotiskara S. Gerbe (1896) — Likvidirana 1906.
3. Stamparija Pissenberga Nikole (1895) — Prenesena u Tuzlu (1897).

**VIII. TRAVNIK**

1. Stamparija Franje Lipskog (1904) — Gradska štamparija (1948) — Radi i danas.

**IX. BRČKO**

1. Stamparija Eduarda Sohra (1907) — Prodana Štampariji Emila Glatera (1925).
2. Stamparija Emila Glatera (1925) — Stamparija Sunda (1945) — Gradska Štamparija (1948) — Radi i danas.

**X. ZENICA**

1. Stamparija Adolfa Weissa (1920) — Stamparija Gradskog odbora Narodnog fronta (1946) — Radi i danas.
2. Stamparija Rafaela Trinke (1919) — Stamparija Željezare (1946) — Radi i danas.

**XI. TREBINJE**

1. Narodna Štamparija Jevte Dučića i druga (1910) — Godine 1920 prodana i prenesena u Sarajevo gdje je počela da radi pod imenom »Štamparija Šmitran i drug«.
2. Partizanska štamparija (1944) — Stamparija »Sloboda« Mostar — Štamparija gradska (1951) — Radi i danas.

**XII. PRIJEDOR**

1. Stamparija Nikodima Mijatovića (1909) — Stamparija Vučena Štrpca (1920) — Godine 1941 prestala da radi.

— Partizanska štamparija (1942) — Muzej Narodne revolucije (1945).

### XIII. DERVENTA

1. Štamparija Josipa Laja (1921) — Štamparija Gradskog narodnog odbora Derventa (1945) — Radi i danas.

### XVI. DOBOJ

1. Štamparija Morica Trinke (1930) — Narodna štamparija (1946) — Radi i danas.

### XV. BOS. GRADISKA

1. Štamparija Nikole Debača (1925) — Štamparija H. Bošnjaka — Gradska štamparija (1951) — Radi i danas.
2. Štamparija Gertrude Lovrić (1930) — Štamparija H. Bošnjaka — Gradska štamparija (1951) — Radi i danas.

### XVI. BOSANSKI NOVI

1. Štamparija Stjepana Balaša (1912) — Zatvorena 1918 godine.

### XVII. LIVNO

- Štamparija Kajića — Partizanska 1942.  
 2. Gradska štamparija (1951) — Radi i danas.

### XVIII. PARTIZANSKE ŠTAMPARIJE 1941—1945

Od 1941 — 1945 radilo na teritoriji Bosne i Hercegovine 11 partizanskih štamparija. Poslije Oslobođenja obustavile rad.

### XIX. FOJNICA

Štamparija »Polet« (1951).



## LITERATURA

**Fra Ivan Jukić:** Zemljopis i poviestnica Bosne, Zagreb 1851.

**Kreševljaković Hamdija:** Stamparije u Bosni za tur-skog vremena od 1529—1878, Građa za povjest i književnost hrvatsku, knjiga IX, Zagreb 1920.

**Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini,** Sarajevo 1933.

**Bosnischer Bote (Bosanski Glasnik)** za 1897—1916.

**Bosansko-hercegovački kompas** za 1910—1914.

**Sarajevski kompas** za 1925 godinu.

**Stojanović Ljubomir:** Stare srpske štamparije, Beograd, 1902.

**Adresar knjižarsko-papirničarske i grafičke struke za 1935 godinu,** Zagreb, 1935.

**Spomenica 50-godišnjice prve tarife grafičkih radnika u BiH (1888—1938).** Mostar, 1938.

**Glas Srpske Kraljevske Akademije nauka XVI** Beograd, 1889.

**Dedijer Vlad.:** Partizanske štamparije Beograd, 1945.

## Sadržaj

	Strana
Uvod — — — — — — — — — — — — — —	5
Štamparije otvorene za vrijeme Turaka — — — — — — — —	7
Štamparije otvorene za vrijeme Austrije — — — — — — — —	23
Nove štamparije u staroj Jugoslaviji — — — — — — — —	40
Partizanske štamparije za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941 — 1945 — — — — — —	48
Štamparije u Narodnoj Republici	
Bosni i Hercegovini — — — — — — — — — — — —	53
Knjigoveznice — — — — — — — — — — — —	65
Pregled štamparija u Narodnoj Republici	
Bosni i Hercegovini (1529 — 1951) — — — — — — — —	70
Literatura — — — — — — — — — — — — — —	77

Đorđe Pejanović

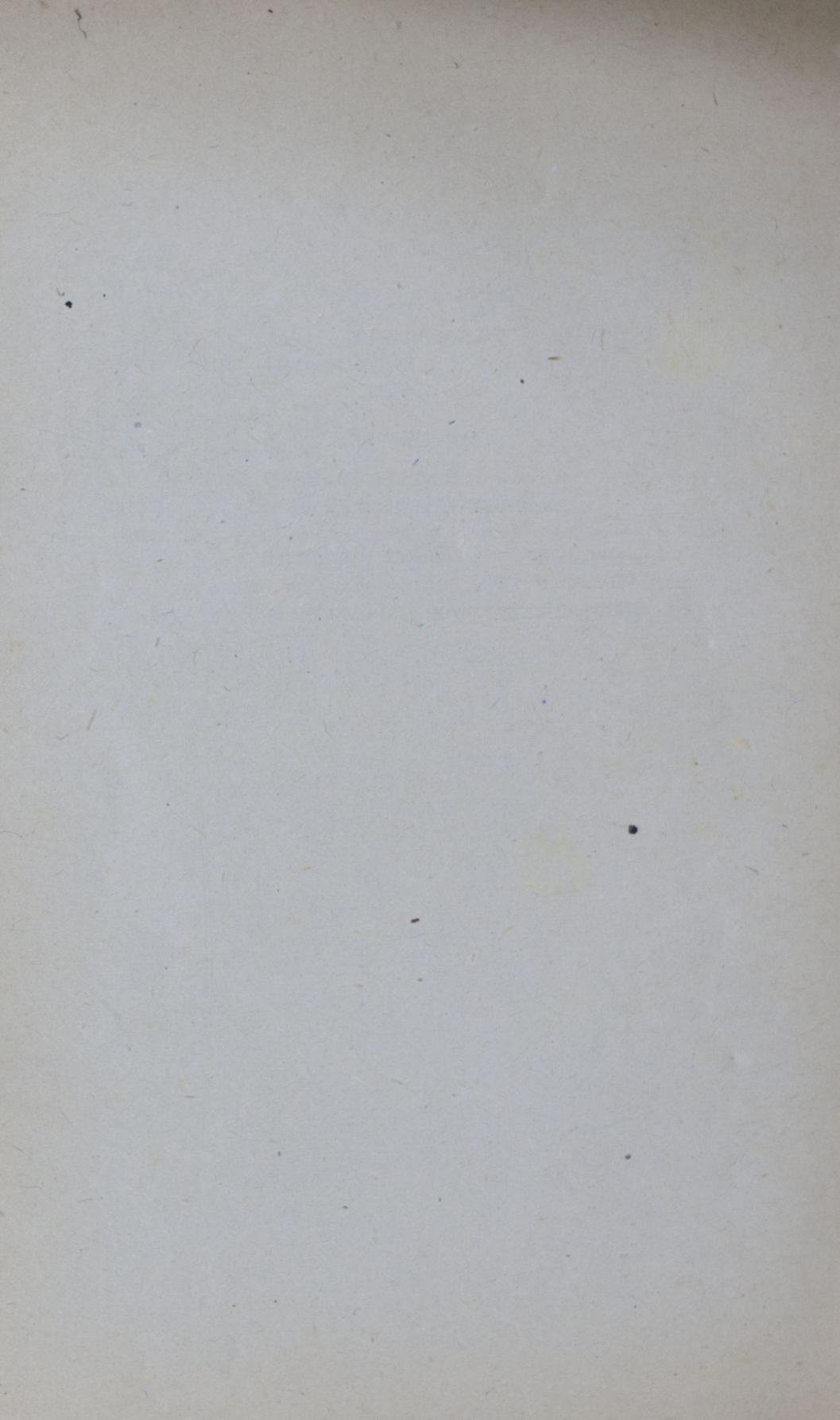
ŠTAMPARIJE  
U BOSNI I HERCEGOVINI  
1529 — 1951

Prvo izdanje

Lektor Muhamed Bubić  
Korektor Ana Kokoljević

Stampano u Gradskoj štampariji —  
Mostar u 1.000 primjeraka broširano.  
Stampanje završeno jula 1952 godine.





СИГ. бр. N (397.6)

РЕД - ЦГА

22=1366

ИНВ. БР.

96642

= 1913

CIJENA 90 DINARA